"॥ अथ तर्कामृतचषकः ॥"

Atha tarkamritachashak

॥छ॥ तर्कामृतचषकप्रारंभः

चषकः १

५ लक्ष्मीर्ध्येयम ५

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः श्रीगुरुभ्योनमः आत्मरूपगुणानन्तप्रकाशिणे लोचनाकलिततत्त्वसाक्षिणे नूत
नोत्सवसमाधिहेतवेनीलकंठगुरवेनमोनमः १ मुक्तावलीप्रकाशास्फुरितिचषकेसमर्पितंसुधिया गंगारामेणमयापि
वितततर्कामृतंसुधियः २ प्रारिप्सितविघ्नोपशांतयेकृतंमंगलंशिष्यशिक्षायैनिबध्नन्श्रोत्रवधानायचिकीर्षितंप्रति
जानीते त्रलाघादिति मयातर्काम्रितंतत्कीदृग्व्यादयःपदार्थाःलएवामृतंमृत्युपायत्वात्मतेलक्षणप्रतिपादनेनबुद्ध्या
पारूढंक्रियते किंकृत्वा तथोक्तोक्तेतस्वनिरूपमंश्रीविष्णोर्लक्ष्मीनाएयणास्यचरणांबुजंचरणाएवांबुजंजलजंतस्मै
इदेवपद्मस्थलजंतस्मिन एतेनस्थलपद्मेजलजनिधानानिश्रूतानितस्यविचित्ररसतयापरमात्वाघत्वमावेदितं च
रणालंताप्यनुतस्यादानप्रणामार्थता विनिधायस्थापयित्वाहस्त्वेतियावत् ननुकिं पत्रानिलिखिलैःसकामैरकामैश्चा
र्चिताअभीष्टदाअभीष्टंसालोक्यादिददतिताहशाअपित्रलायाहसाआमुष्योयेषांताहशाऽस्त्रिस्थानीदेवानांसंदोहाःसमूहो
हा सा नानप्रणामाया तथापिसाधुजनमुकुरुपेदृस्येववरुमुखिते तथापिदानेनादानानित्त्रोसाधितायानमुक्तौकिंचि श्रीराम
सा ध्यांतरमवशिष्यते तदुक्तं अज्ञानेनाकृतंज्ञानेनेतेनमुक्तंतिजंतवरतिपूर्वमेवोक्तं समस्तालौकिकीरलौकिकीत्र १
भवेमोक्षपक्षस्यजायते तएवदुःखपदवाच्याःसर्वएवदुःखभाजनानाभिर्भवंतीति मोहःकथंजन्महेतुरितिचेद्रागद्वेषाधीनधर्माधर्मद्वारा। तेन
मोक्षं तेषांमोहःपापीयानमूढस्यतरोहितमितिइति तस्यापि मूढस्यमोहरहितस्यनेतरे रागद्वेषानुदयादिति तेनापवर्ग
दोषत्रितयस्थानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतराभावादपवर्गइति पठितेसूत्रेत्तरस्याभावेस्वतितदनंतरस्यपूर्वपूर्वस्याभावादपवर्गोबोध्यइतिसूत्रार्थः

मनसोऽन्तःकरणस्य वृत्तीर्ज्ञानानि सदादधुर्यं तवेतः॥ तेनावहितत्तमनोवेद्यत्वमावेदितं ननु ज्ञानसामान्यस्यैवात्तानंनिवर्तकतया।
तत्र को विशेषस्तत्राह भवभयेति भवः संसारो विधेतिपाकस्तस्मात् भयं दुःखाद्यनुभवस्तस्य ध्वंसः सर्वात्मना निवृत्तिः कोच्छेदस्तस्मिन्नेकं मुख्यं साक्षा
द्देववीजमुपायः तेन काशीमरणादेस्तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमेव न साक्षाद्धेतुत्वं तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पं
था विद्यतेऽयनायेति श्रुतिविरोधादिति सूचितं अत एव परमुपायं तमपेक्ष्य तत्त्वं अत्र कविगतभावदृढसंगतयेवत्र
ह्यादि गतभगवद्भक्तिरेव गम्यते इति प्रपोलंकारो बोध्यः ॥१॥ अथ मंगलानन्तरं पदार्थनिरूपणं संक्षेपतः शास्त्रं संक्षेपेण क्रियत इ
त्यथ तस्य प्रयोजनं किमस्मै प्रयोजनायेत्यत आह श्रुतिरित्यादि तेन वक्ष्यमाणहेतुहेतुमद्भावेन मामाण्यपदार्थकापरित्वतः अ
त्येति अरे मूढ वाक्यर्थपरितोषमात्कृतदिदं तस्मात् अधिकारिणं दर्शयति मुमुक्षोरिति नायं श्रोतव्य इति चेत् किं चात्र अ
सद्भाह मुमुक्षोरिति॥ तत्र अस्य पार्थ्यमपेक्षयति द्रष्टेति तेन श्रवणादेर्दर्शनोपायतयाभिप्रेतत्वेन स्वक्तो वाधितो नाविवादः
तद्दतियावत् ननु श्रवणादिद्वयं तद्वयमेव मुमुक्षपायतया श्रुतौ विवक्षितं तत्र श्रवणं यद्दर्शनं साक्षादिति स त्वतत्र
हाग्निहोत्रमितिवत् तथा च दर्शनं भवत्येकत्मनाया अन्याप्यप्रयाद्दर्शनद्वारकत्वमेव श्रवणादेरुचितमिति भावः अन्यथा द

चषकः

१ श्रीनत्यो पक्वान्नाकांक्षाया अनिवृत्त्यापत्तेः॥ अत्र सर्थमुपसंहरति तथाचेति अत्रेति प्रकृताविस्यर्थः एतत एव केदातीति जिज्ञासो
दयादित्यध्याहार्य अपेक्षायांत स्वर्गमिति तिताहशानि ज्ञासाबाधाण्णार्थमित्यर्थः एतावता पदार्थनिरूपणस्य सफलमादर्शितं यदर्थ
विभाजकव्याप्यं विभाजकं सर्वं दुर्वचमेवानंमादतथाविधं तु तत्त्वद्रव्यत्वादिभावत्व एवेवतथाविधस्य व्याप्यतया वक्ष्यमाण
त्वादित्यभिप्रेत्याह सामान्यतइति तथाच पदार्थविभाजकोपाधेर्व्यंतरव्याप्यं तथाविधमकोपाधिद्वयमेवतदन्यतरत्वं वा न्यद
र्थ इत्यर्थः एवं सर्वत्र विभागो बोध्य इति निष्कृष्टम्। भावत्वइति यद्यपि तत्तद्वित्वादिकमन्यदपि संभवति तथाप्येवदेतदितरत्वा
दिनाविनिगमनाविरहवारणाय सर्वानुगतभावत्वमुपात्तं अभावोः नभावइति ननौकं अभावनिरूपणस्य प्रतियो
गिनिरूपणाधीनत्वेन भावत्वस्य प्रतियोगिन्यवगमेसंभवेनन्योन्याश्रयत्वात् भेदाइति॥ भेदोवैलक्षण्यं द्रव्यत्वादिषट्कं
र्थः तस्मादित्यर्थः सूक्ष्मे ज्ञातपदइति। अखंडोपकैकस्य रूपान्तर एव निर्वचनानपेक्षा॥। उपाधयः सखंडउपल्क प्रानेक
पदार्थघटितस्य रूपावस्यमाणग्राह्याश्रयत्वनिर्वचनात् अखंडोपाधौ मानाभावादित्याशयः॥ द्रव्यत्वादिजातिप्रमा श्री एम
णं तु प्रत्यक्षवितमक्तावलीप्रकाशोल्लसनमातामहचरणैः प्रत्येकं जातित्वख्यानेगौरवमाभिप्रेत्याह कथातेति चतुर्दशगु १
४ कथं तर्हि नामरूपस्ये साहि। मूलस्य वेतरो लघ्निरित्यन्ययोगश्च व दुरुदस्याधिकस्य बोधाय नामरूपस्य सार्थिका ४
४ नामरूपस्य सुक्तिरिति नवपंक्तिमः ४

णः। आत्मन इति गोबलीवर्दन्यायेन आत्मनः पृथक्कथनात् मनसस्तु वोऽसैनधिकारः। तत्र आत्मत्वाभिसंबन्धीकारणं यथात्म य
तेपि नानुपपत्तिरितिवाच्यं तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यादिश्रुतीनां तत्राप्यात्मग्राहकत्वात् अस्य ध्यानमेवाधिके
न ह्यविभागात्संगतेः आत्मादि द्विविधो जीवात्मा परमात्मा चेत्यस्य तत्त्वं ग्राह्यं संगतेष्वत्र भावयुक्तः। साहित्यं हेतहेतुमद्भा
वः। दिगादिसाराति सा च मुक्तपरत्वापरत्वानां स्थूलावच्छेदेन व्यवहितदेशकालयोरप्युपलंभाद्यथानुपपत्त्यात्तथा कल्प
नात्किं चायं परमाणुरूपमिति। विभुत्वे निष्क्रियत्वापत्तेर्मध्यमपरिमाणत्वे अनित्यत्वापत्तेर्युगपज्ज्ञानेन्द्रियसंबंधाद्युगपज्ज्ञा
नोत्पत्तिर्न योगपद्यापत्तेश्चेति भावः। पार्थिवं पृथिवीसमवायिकारणकं न तु जलीयं गंधोपलंभात् क्रोरोपलंभस्तु पर्यं आ
प्यजलसंयोगाच्चक्षुषि तदनुपलब्धेः एवमेव जलीयादीनां पार्थिवभागोपष्टंभादुपभोगक्षमतावसेया पार्थिव
मिति गंधमात्रगुणग्राहकत्वात् जलीयमिति रसमात्रगुणग्राहकत्वात् तैजसमिति रूपमात्रगुणग्राहक
त्वात् न च पार्थिवादित्रसरेणौ व्यभिचारः तत्स्पर्शकीयरूपाग्राहकत्वात् वायवीयमिति स्पर्शमात्रगुणग्राह
कत्वात् श्रोत्रेंद्रियमिति तद्गुणग्राहकस्य तद्गुणत्वेनाकाशत्वाति द्वौ दूरश्च साक्षात्कारभिमान श्रोत्रस्य कर्णशष्कु

१ रूपादिषु २ मात्र १

त्पकः

२ त्मवच्छेदिका कल्प्यतो वहिरिंद्रियग्राणीति ॥ वुद्धादिलौकिकस्यासाक्षात्काराजनकानींद्रियाणीत्यर्थः अंतरिंद्रियमिति त
ज्ज्ञानकमित्यर्थः ननु जीवात्मा परमात्मा चेति विभागोः संगतस्तत्वमसीति श्रुत्यात्मैकत्वस्यैव प्रतिपादनादित्यत आ
ह प्रतिशरीरं भिन्नाइति एतच्छरीराएवच्छिन्नभोगव्यधिकरणतच्छरीराएवाच्छिन्नभोगाकादृत्यर्थः तेनपरस्यात्मप्रवेशो
द्वयोरेकत्रभोगेपिकायव्यूहे चैकस्यानेकत्रभोगेपिनक्षतिः तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह वंधमोक्षयोर्व्यवस्थातइति अत्रम
र्यादाविघातं दुःखसुखयोर्युगपदेकत्रासत्वानापांसत्वेन कश्चिद्बद्धः कश्चिन्मुक्त इति व्यवस्थाया असंगतेः इत्थंचेभ्वएद
पिजीवात्मनो भेदः सिद्ध इति ईश्वरेः विधायस्य संसर्गात् तत्वमसीतिश्रुतिस्तु सर्वएवात्मानः साम्यपितादृतिश्रु
त्यनुरोधेनाभेदभावनाविधिपरेत्यासयः अप्रत्यक्षेइति महत्वाभावादितिभावः ॥ नन्वेवं महतो वायोरपि चाक्षुष
प्रत्यक्षापत्तिरतआह हो रूपेति नन्वेवमात्मप्रत्यक्षस्यानुपपत्तिरित्याशंक्य वहिरित्यप्रत्यक्षेत्येतदपेसात्मप्रत्यक्षेत्व
न्येवसायत्तश्रीतंत्रामि भाभिप्रायेण ह्यात्मवेति ॥ ननु वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षस्यान्मे हेरूपस्य कारणत्वे वायोः क्विनापि प्रत्यक्षी एम
क्षं न स्यादितित त्रेष्टापत्तिं दर्शयति ॥ वायुराकाशोतितन्वेवं वायुस्पर्शामीति प्रत्ययानुपपत्तिः पृथ्व्यादिग्रहणे ३

लत्वेवं धात्वर्थैकदेशे गुणोऽन्वितमाधेयत्वं द्वितीयार्थो था स्तथान्वस विषयार्थबोधक धातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्यये
विषयत्वार्थकत्वनियमस्य भंगप्रसंग इति वाच्यं गुणनिरूपितलौकिकविषयिताशालिज्ञानसंक्षालकस्य धात्वर्थस्यैकदेशे विषय
तायामाधेयत्वीयसांसर्गिकविषयतानिरूपितप्रकारत्वस्य द्वितीयार्थस्य निरूपिततत्संबंधेनान्वयोपगमेन सर्वसामंजस्यात्
सत्त्रेवगुणोपादानमेवतद्बोधकत्वादित्यभिप्रेत्योपसंहरति वहिरिति आत्मभिन्नेत्यर्थः।।पिशाचपाणि।एवमेकपा
र्थिवादिभागप्रत्यक्षवारणायोभूतेति अत्र लौकिकविषयतासंबंधः कार्यतावच्छेदकः कारणतावच्छेदकस्तु समवायः
स्फुरएवेतिबोध्यं उत्पत्तिरापक्षणसंबंधः तदुक्तं आद्यक्षणसंयोगस्य संयोगो जननिर्मितेति कारणत्वं नामिति अ
न्यथाभावः अपूर्वसंबंधस्यापूर्वत्वनाशापेक्षपूर्वपूर्वासंबद्धं किंचित्क्रियात्मकं वाऽऽत्मप्रदेशे तत्साधारणेपि क्वाचित्कत्वानु
पपत्तिरिति संबंधविशेषेण तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्स्य तद्हेतुत्वं कल्प्यं तत्र क्वापीन्वयेयावतो व्यतिरेको दृष्टस्तावदन्यथा
सिद्धं यद्व्यतिरेकेकदापि कार्यं नैवोपपद्यते तत्तावद्रूपकमिति गृह्णातीति अनन्यथासिद्धेति अन्यथासिद्धत्वाव
हारा विषयेत्यर्थः तथाव्यवहारविषयो द्वेधा नियतो नियतश्च तयोरनियतानां बहूनां नियतत्वपदेनैकेनैव वारणो
संभवातिन तावन्नामभेदानि वेद्यानीयाः किंतु नियतानभिवक्तव्यामत्र प्रपंचितानां उत्पादयश्चना रएवेतित भेदव
त्वदृष्टयवानन्यथासिद्धपदार्थो नियतोऽसभ्योपीतितद्धारणापानियतेति पूर्ववृत्तीति अव्यवहितेत्यादिः

चषकः

४ वि

स्वयं१ ... १अन्यथानुपपत्त्या१

म वहितस्वायमुपादेयस्योत्पत्तिभवेनेदानीं तन्नध्यमार्थिनो बुद्धाविदानीं तन्नैकारणलक्षणज्ञानत्त्वावरूपभावात्
तएव बलवता प्रमाणेनागमेन बोधितायाया गमस्याव्यवहितसर्गकारणताया उपपत्तये॰ पूर्वकल्पनाप्रयासो
विग्रंथकृता साधु संगच्छते मुक्तं चिरध्वंसंतत्फलायालंन कर्मातिशयं विनेति कारणस्वरूपं निरूप्य तल्लक्षय
ति तत्त्वमिति लक्षणस्याव्याप्तिमाप्रिश्रं कारणप्यतद्विभजते त्रिविधानीति यत्समवेतमिति यस्मिन्स
मवेतमित्यर्थः तथाच समवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नकारणत्वं समवायिका
न रणत्वमिति फलं भवति समवायिकारणे इति तु घटस्य रूपे समवायिकारणत्वेस्यात् रूपसमवायिकारणे घटे ता
दात्म्येनसंबद्धत्वात् अथवा चैः समवायेन संबद्धत्वे विवक्षितमिति घटरूपं प्रति कपालरूपस्यासमवायिकार
णत्वानापत्तेः॥ असमवायिसमवेतत्वमस्यास्त्यापि भवतिहि कपालरूपं समवायिनि कपाले समवेतो श्रीराम
घट इति तथासति घटस्यापि समवायिकपालसमवेतत्वेन रूपसमवायिकारणे घटे संबद्धत्वादतो ४

पसमवायिकारणमिति विवेको बोध्यः प्रायः सर्वेषां समवायिकारणनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वं तत्र समवायिकारणस्य तादात्म्ये लाघवात्
वासमवायिकारणस्योक्तान्यतरन्निमित्तकारणस्य तान्त्रिकतया मदेवप्रत्यासत्तिरिति तदन्यतरप्रत्यासत्त्या यत्कारणं तद
समवायिकारणमिति विवक्षितत्वात् नन्वेवमपि ज्ञानादीनामिच्छाद्यसमवायिकारणत्वापत्तिः नचेष्टापत्तिः उ
क्तप्रत्यासत्त्या समवायिकारणस्य सत्त्वे कार्याविलम्बात् भवादृष्टे ज्ञाते सेष्टसाधनत्वग्रहं विनैवेच्छाप्रसंगात् मनःसं
प नामार्कं ५ योगस्यैव फलबलकल्प्यत्वादिति चेत्तर्हि ज्ञानादिभिन्नत्वेनापि कारणस्य विशेषणीयत्वात् पटं प्रति तुरीतन्तुसंयोगो
नानिमित्तकारणमपि तु तुर्यवसंयोगेन तन्तुनिष्ठप्रत्यासत्तीति न कोपि दोष इति दिक् अत्रास्मत्तातमहच्चरणाः पटास
मवायिकारणलक्षणे तन्तुभिन्नसमवेतत्वावच्छिन्नभेद एव निवेशनीयो ह्यतस्तन्तुसंयोगभेदानां पृथगनिवेशेन लाघ
वादेवमपि इच्छासमवायिकारणलक्षणे घटान्यमात्रसमवेतत्वावच्छिन्नभेद इति प्राहुः एतदुभयभिन्नमिति नच दंडस्य
रूपसमवायिकारणस्य तद्भिन्नत्वाभावेन घटे निमित्तकारणतानापत्तिरिति वाच्यं उक्तकारणताभिन्नकारणतावि

४ विशेष्यसंगतैतत्प्रकारेण द्रव्यवैधर्म्यतायाः स्फुटमवगतेः ४

दपक ५ मितकारणतेत्यस्याविवक्षितत्वात् कालदिशोस्तादात्म्येन कारणत्वेपि कार्यतावच्छेदककालिकदैशिकसंबंधभेदात्का
रणताभेदो द्रष्टव्यः उक्तत्रिकारणत्वेनैव नियमो न तु त्रिविधकारणकत्वेनापि ध्वंसे अभिचारादिस्याद् एतदिति द्
ष्टं समात्रपदस्यावधारणे न तु कार्त्स्न्ये तेन ध्वंसादौ द्रव्यादावसमवायिकारणानभ्युपगमेपि न क्षतिः तत्र त्रिविधकारणमध्ये
सर्वत्र कार्यसामान्ये द्रव्यमेव नास्त्यसमवायिकारणमितियोजना गुणोवयवसंयोगः गुणो रूपे संयोगविभाग
योश्च स्पर्शवल्लक्षणं कर्मणोमपि बोध्यं वेगस्यादित्यादि कर्मणः पाद्ये संयोगस्यावयवविक्रियाभ्यामवएव क्रि
याया असमवायिकारणत्वात् तज्ज्ञानेच्छाकृतयइति आश्रयघटितान्वयव्यतिरेकाभ्यामाश्रयेगृह्यमाणकार्य
सामान्यहेतुत्वं लाघवेन ज्ञानेच्छाकृतिषु सिध्यतीति सूचयितुं हेतुवाहिर्भवेणाभ्यो निर्दिष्टः प्रागिति ईशस्तत्तत्
हेतुघटमध्येपि तत्तद्घटत्वावच्छिन्नपक्षे अपि भावोक्तिस्तु एवं विशेषतः प्राथमिकाश्रयगर्भान्वयव्यतिरेकाभ्यां सूप ५
त्रैः सूचनाय प्रागभावस्य सत्त्वं तत्र निर्दिष्टस्य तु विवादास्पदत्वं वक्तुं व्यक्तिव्यानीयापत्तिवारणाय कालादि प्राग्दर्शन श्रीराम
तियामकाभावे दृष्टस्यापि घटसंपादनादि रूपसामग्री घटनादौ नियामकतास्वीकार्येति भावः संपन्नकेति फलवले

न पुन परदेवद्व्यणुकत्रयस्यारंभकं संयोगं वक्तुमुक्तिरैवैचित्र्यांन्वो भाष्यामेव द्व्यणुकाभ्यां किं न त्रसरेणुरंगीक्रियत इति
वाच्यं महत्त्वस्य त्रसरेणोः कार्यस्य वैचित्र्येण विचित्रस्य कारणानां वाकुत्रस्यावश्यं वाच्यत्वात् ॱॱॱवयवीति द्व्यणुकान्त
एनारंभकत्वार्थः ननु द्व्यंतरसहायैरिष्टकादिभिर्गृहादिकमिव घटैरपि नौकादिकमारभ्यत एव तत्तिचेन्न सेनावना
ति दिवत्समुदायमात्र एव तेषां तैरेकमवयविनमभिदधे। अत एवाणुपरार्थोऽप्यवयवी भवेत् कुतो न भवेदिति
चेत् ॱॱॱ लाक्षालेपसंधितलोष्टः खंडघटयोरवयवानां संयोगयोरस्ति कथं न विशेषः सर्वजनानुभवसि
द्धः काष्ठकालयोरिवायोयोवंभरस्फटिकतद्गतवर्णाभ्याकलयोरिवामः सम्यवारंभकत्वस्य च्युतेन च नौकादेर्गृ
हादेर्वावयवानां तादृशः संयोगः स नायत्या नौकादिषु पूर्णसमुदायोर्थो घटावयवानां तु संयोगस्तु उपलभ्य
न इति लाघवादेकैकार्थको घटत्वाद्यादिरिति किमनुपपन्नं प्रत्यक्षमेवाहमेवद्राहाएातस्तत्रैव सौलभ्यार्थक
एव कारणेन न प्रसक्षेप्यात्मनि विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानप्रतिपादनेऽपि न क्षतिः दृष्टान्तत्वानेति दृष्टान्ते त्रूपमा
णस्य तानपदस्याप्र सौकं संबंधरतिबोध्यं ननुसाध्याभाववति हेत्वभावग्रहं विनासंभावितेन तत्र हेतुग्रह ह

चषकः

६ पेण व्यभिचारग्रहेण प्रतिबंधान्तरान्वयव्याप्तिग्रहदशायां तत्राहकं व्यतिरेकसहचारज्ञानं कुतो नोक्तं नचदृष्टांततयानां
तरं तमेव तादृशमिति वाच्यं साध्यहेत्वोः सामानाधिकरण्यज्ञानवैयर्थ्यापत्तेस्तथाच विशेषपदेन निर्वाच्यं तथाचान्वयव्याप्तिग्र
हेन व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणं मानाभावात् सहचारग्रहेप्यधिकरणान्तरे व्यभिचारशंकानिरासाय तर्कस्यापि सा
धकं विपक्षबाधकतर्कानुसरणस्योपवर्णनं ग्रंथकृतां सार्थकं स्यात् विशेषोपक्षीणतर्केणैव तायाः व्याप्ति
म प्रतिपाद्यप्रतिपादयितृमध्यस्थानुपलब्धेरिति भावः यस्मादुरुतरकयोरनुमानमनुमितिहेतुः सावयवेति साव
यवत्वस्यावयवीसमर्थः यद्यपि द्रव्यत्वं अव्यवहितपूर्वमिति हेतुव्यापकतायाः भवति तथापि परमाणुरूपे प्रसिद्धो पाधिक
विशेषणत्वात्र वैयर्थ्यमिति धूमेवमेव व्याप्तिग्रहोपाधिकं व्याप्यविशेषणमप्यर्थवद्यथाऽनैकान्तिकव्यभिचार श्रीराम
वारणाय चक्षुर्ग्राह्येति । लौकिकप्रत्यक्षविषयः नच तथापि ग्राह्ये गगनवृत्तित्रित्वप्रत्यक्षविषये गगने व्यभिचारो
दुर्वार इति वाच्यं प्रत्यक्षीयलौकिकविषयताश्रयत्वस्यार्थात् रूपादौ व्यभिचारवारणाय यद्रूपपदं विशिष्य तन्नु ६
तिति विषयो भवति ग्राह्येन तत्सखकानुमानेन ग्राह्यत्वे नच सहरूपादिवृत्तितिवाच्यं ग्राह्ये गुणस्य...

ष्टगुणयोग्यवाहींद्रियग्राह्यजातिमत्वात्स्पर्शवदित्यनुमानेन तन्निरासात् एवमग्रेपि अनेनविशेष्यासिद्धिनि
वारकेनानुमानेन दृष्टांतस्याधान्न्द्रव्यात् शब्दाश्रयत्वेन तत्समवितिविघटतयात त्संकारणे (सिद्धा तिपरिशेषानुमानजी
वी भवति तथाहि शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितोष्टद्रव्यानाश्रितत्वेसति द्रव्याश्रितत्वादित्यनुमानेनशब्दे
ष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेज्ञाते तथाविधद्रव्ये शब्दाश्रयत्वं तत्समवितिविघटतया ज्ञायते विशेषणसिद्धिः कथंचारणी
येतिचेत् शब्दोनस्पर्शवदाश्रितः पाककारणागुणाजन्मप्रत्यक्षगुणत्वाज्ज्ञानवन्नात्माश्रितः श्रावणत्वात् नदिक्का
लमनआश्रितो विशेषगुणत्वादित्यनेन नन्वेतत्कृष्टस्य विशेषगुणत्वमेवोपपद्यते तत्रैवानुमानं न जानीमः इति चेच्छब्दो
विशेषगुणो लौकिकप्रत्यक्षसमानाधिकरणेंद्रियग्राह्येंद्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यवेहि ननु कारणगुणप्रक्रमेण
वायोर्विशेषगुणएवास्ताविति वाच्यं अयावद्द्रव्यभावित्वात् अयं कदाचिदनुभूयमानः तेनविभ्वाश्रितत्वस्य मनआ
श्रितत्वस्य च बाधोवगतः॥ अनुमानेतेत्यादि प्रागुक्त दिक्कालानुमानहेतुपक्षद्वयतानाय तद्घटकपरत्वापरत्वे विभु

चषक: ७

न तो परत्वापरत्वे इति पक्षासिद्धिपरिहारेतु पक्षे विशेषणं घटपति परत्वोत्पत्तिरित्येति रविक्रियादिनादिकृपारदृष्टमित्यस्य प
क्षनिर्देशात्तां विशेषणदूपसेंदपदार्थपरिचायकतांद्योतयितुं प्रागभावः अन्यथोक्तहानसामान्यस्य पक्षत्वे बाधका
भावेनेदमिति विशेषणस्य व्यावर्तकतापत्तेः नहि मंगमाह्निकयोपादाने पिंगाकपिलात्वेन कश्चिद्विशिनष्टि साक्षा
त्संबंधाभावे सति अखंडपदार्थनिष्ठसांसर्गिकविषयत्वानिरूपकत्वे सति हां रविक्रियातत्समवायी रविस्तत्संयुक्तः का
लः सिद्ध्यति यद्यपि प्रभावाद्यादिसंयोगपरंपरया अपि घटकत्वं संभवति तथापि कल्पनालाघवं यत्र तंपक्षेण चयामहे इ
ति लाघवस्यानुकूलतर्कत्वप्रतिपादनाल्लाघवादेकः कालः सिध्यतीत्याशयेनेदं अत एव प्रांकते नान्विति नचवाच्यमि
ति तत्र हेतुमाह तत्रेदृशस्य यादिति तथा च नवस्तुवाङ्कुसंमती तिवे विश्रांत पाधिवे विश्रामादिति भावः भिन्नाएवेति उ श्रीराम
दयमारभ्यास्तमयपर्यंतं नास्तादिनास्तमारभ्योदयपर्यंता अत्र रात्रेर्व्यवहारस्य विषयं तं परिच्छिंदतीत्याशयः तेषेति चै ७
त्र मैत्रयोरितरानिरपेक्षस्य रविक्रियाम्यूनाधिकभावस्यैव गयाप्रयागयोर्मूर्तसंयोगन्यूनाधिकभावस्यासंभवो न भवतीत्येत

४ अत्रैव समाधत्ते ४

योःसावधिकत्वात्तस्य समाधिकं विशिनष्टि अवधिसापेक्षमिति बहुतरसंयोगेति मूर्तमध्यं इदं परत्वजनकमिति
अतः सामस्त्यपरिचायके पूर्वं निर्दिष्टाः एषु विशेषणानि यमस्य व्यत्यासे एकेनैव अपि हि तद्दृष्टान्तत्र पूर्वं एवं तथापिकं
कोत्रयोर्भेदं दर्शयन्नपि तं पूर्ववद्दिसंक्रं तथाहि तत्र यथा दिनए आदिव्यवहारभेदास्तथात्र पूर्वापरादिव्यवहारभेदा एवं
तत्र यथा रविक्रियायास्तत्र मूर्तमुपाधिः एवं प्रयागात्काशीतो गयापरे तत्र काशी प्रयागांतरल मूर्तदेशसंयोगाधि
कदेशसंयोगवन्मूर्तत्वे तत्त्रिविधेति॰ प्रयागात्पूर्वातः काश्यपरेत्यत्र गया प्रयागांतराल मूर्तदेशसंयोगान्न्यूनदेशसंयोग
वन्मूर्तवृत्तिः काशीति च बोधः नवैकस्मिन्मूर्ते बहवो वा संयोगाः साक्षात्संभवंति द्वयोर्द्वयोरेकैकसंयोगादिति
तादृशयावन्मूर्तसंयुक्तादिक्संयोगवन्मूर्ततापरिच्छिन्नत्वे पूर्वोक्तादिव्यवहारानुपपत्त्यमेवौःसंनिहितमसंनिहितं य
मूर्तं तदुक्तं सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित इति आकाशमेवेसेव कारणादिक्कालयोर्भेदः आत्मा नि
ति॰१ ति तथा चाल्लाघवमिति भावः तत्रेति तत्सविशिष्टविघटनयाप्राप्त्याश्रयत्वप्रकारेण धर्मिग्राहकप्रमाणेन पूर्वोक्त

चषकः
८

परिशेषानुमानेनसिद्धत्वादनुमितत्वाद्देवदत्तक्रियादेः गुणादिनामूर्त्तसंयोगोपरिग्रहः उपनायकत्वस्य एतद्घटकत्व स्य
यात्तदुपनीतविशिष्टबुद्धिविषयत्वस्य संभवो नेत्यर्थः अयं भावः आकाशस्यक्रमस्य संबंधघटकत्वे तथाविधेन्द्रियविः प्र
सेकं विनिगमनाविरहः अत्राकाशत्वं तु मस्य संबंधघटकतया कल्प्यमानस्य क्रमेणैतत्संसक्तिरिति अदृष्टवीत्यादी
ति तथाहमित्यादौ स्वेवक्त्रनुचितं किंतु खात्मा भावेणेति वाच्यं योऽयमविशेषगुणपुरस्कारेणैवात्मनः प्रत्यक्षं भवतीनतत्त्वहीनि
मीकेणेति तथोक्तेः तथात्मातावत्नप्रत्यक्ष इति सूत्रभाष्यविरोध इति वाच्यं अत्र मतत्वविवेकेपरत्वाभिप्रायेण भाष्यव्या
ख्यानस्यप्रदर्शितत्वात् एवोक्तं । प्रकृतसाधनुमेयोयंयुगसेवसारथिरिति अनुमानप्रयोगस्तु पादेहः प्रयत्नवदा
त्माधिष्ठितत्रोषात्मयत्वाद्रथवदिति योयज्जातीयक्रियावान्स तज्जातीयक्रियाप्रयोजकप्रयत्नवदात्माधिष्ठित इति व्या
मात्मसुखव्याप्तेः न च तथाप्यर्थं गोरदृत्तिवदेकत्वातीतेः शरीरमेवाविषयो लिंगिति वाच्यं इंद्रियाद्यधिष्ठातृत्वेंद्रियप्राप्ती श्रीराम
एघातीतिक्रमासिद्धेः अचेतनं कुठारादिचेतनाधिष्ठितयाचेतनव्यापार्यसकिश्छित्तादिकारोतीति व्याप्तेः व्यापारश्चात्म ८

मनसा मनइंद्रियेणेंद्रियमर्थेनेति तथा चेंद्रियादिचेतनव्यापार्यं करणत्वादित्यनुमानेनातिरिक्तात्मसिद्धौ कृतिसमाना
धिकरणसुखादीनामपि तद्धर्मत्वेन शरीरविषयत्वस्योक्तप्रतीतावसंभवात् क्षिति इति कार्यमित्यर्थः यदुक्तं कार्यायो
जनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेर्वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्यय इति अस्यार्थः कार्यात्कार्यपक्षकानुमानाद्य
थोक्तदेव आयोजनाद्व्यणुजनकसंयोजनं कर्म तत्पक्षकानुमानाद्यथा परमाणुकर्म प्रयत्नजन्यं कर्मत्वात् ब्रह्मांडधृति
नाशपक्षकमप्येवमेव पदाद्व्यवहारपक्षकानुमानाद्यथा गवादिव्यवहारः स्वतंत्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वाल्लिपिवत् प्रत्यय
तो यथा वेदजन्यप्रमा वक्तृयथार्थज्ञानजन्या शाब्दप्रमात्वात् श्रुतेर्यथा वेदोऽसंसारिपुरुषप्रणीतत्वात् वाक्याद्वेद
वाक्यद्यथा वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् संख्याविशेषाद्यथा द्व्यणुकपरिमाणजनिका संख्यापेक्षाबुद्धिजन्यैकत्वा
न्यसंख्यात्वादित्यनुमानादित्यर्थः अव्ययो विश्ववित्साध्योनुमेय इति एतेन यथाश्रुतपरमाणौ बाधो घटादौ सिद्धसाध
नं वेति परास्तं कार्यसामान्यस्यैव साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् सकर्तृकेति तत्वं च स्वोपादानगोचरज्ञानचिकीर्षाकृति

मज्जन्यत्वं तत्कार्यं प्रति तत्तदुपादानप्रत्यक्षविषयोपादानप्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिद्वारा हेतुत्वे पदद्वयोरिति व्याप्याकार्यसा
मान्येऽपि तस्य तेन रूपेण हेतुत्वं लभ्यते त्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां च कर्तृरूपी ति निष्कृष्यपितुमुपादानगोचरत्वोल्लेखः तेन ध्वंसस्सा
धारणेपेन कृतिजन्यत्वप्रवादोऽप्युपपन्नः कार्यत्वादिति प्रागभावप्रतियोगित्वादित्यर्थः एतादृशानुमितौ लाघवज्ञानसहका
रेण ज्ञानेच्छाकृतिघटितसत्त्वमेकत्वं च भासत इति निरस्यैकैकत्वसिद्धिरित्याह तेनेति नवगुणगुणानंगीकारे त्वादृशामेक
त्वे ज्ञानादेर्भासतामिति वाच्यं स्वाश्रयानुत्रितयभिन्नतत्त्वस्यैव तत्र भानांगीकारात् न वानुकूलतर्काभावेनेदमनुमान
मप्रयोजकमिति वाच्यं कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावस्यैवानुकूलतर्कत्वात् एतेन साध्यव्याप्यत्वस्य हेतौ निश्च
येऽहेतुव्यापके शरीरजन्यत्वे साध्यव्यापकत्वसंदेहस्याप्यसंभवेन तस्योपाधित्वशंकाऽप्यपाकृतेति वेदितव्यं हार्दैत्यस्य
चेति कथमन्यथा परमाणुपर्यन्तापरोक्षसाक्षात्कारवदिति भावः न च यथानुमानं यथा जन्यप्रत्यक्षत्वादिति ईश्वरप्रत्यक्षे श्रीराम
व्यभिचारवारणाय जन्येति इन्द्रियान्तरबाधादिति ज्ञानादीनां च क्षणद्वययोगपत्वादिति भावः सिद्धिरिति ननु भौतिकाः परमा

एवमनंताश्रितत्वं तु किमतिरिक्तमनयेति चेन्न स्वघुमीतद्वृत्तिरिक्तासंभवेन तत्तानाघ्ननुगतमतिनिर्वाहात् अत एव न विभुमन:
मध्यमपरिमाणत्वे चानित्यत्वापत्तेरेवं चाक्षुषादौ रूपद्यापत्तेरेतेन तदणुत्वमपि दूरापास्तं प्राक् उभयत इति नाप्रत्यासत्तियो
गि निघटे व्यासज्यवृत्तियोगि निष्ठासमवायिकारणनाशादि निरूपितफलोपहितजन्यत्वसंबंधेनोक्तकारणद्वयस्यापि संभवादिति
भाव: नैवं समवायिकारणनाशप्रतियोगिहेतुत्वमानाभावदिति वाच्यं समवायिकारणनाशोत्तरभाविसंयोगनाशक्षणेऽप
नाश्रितकार्यसत्त्वापत्ते: अत्र परइति सर्वाधारतानियामकसंबंधातिरिक्तवृत्तिनियामकसंबंधेन नवर्तततइत्यर्थ:
भूतत्वं बहिरिंद्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं मूर्तत्वमिति विभ्वन्यवृत्तिपरिमाणवत्त्वमित्यर्थ: अपकृष्टपरिमाणवत्त्व
मित्यपि केचित् तन्न परमाणुव्याप्ते: क्रियाजनकतावच्छेदिका जातिरित्यन्ये। इह असमवायिकारणानीति नाधेयत्वा
वयविभ्व्याप्तिरिति वाच्यं तद्वृत्तिरूपविभाजकधर्मवत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् कालस्येति॥ इदानीं घटोनतदानीमि
तिरुक्तं उकालविशेषणतावगाहिप्रत्ययविलक्षणमहाकालमात्रवृत्तिविशेषणतावगाहिन: काल: सर्वा

चषकः
१०

निनिप्रसज्यादितिभावः दिशादिति नचसंयोगादिमत्स्वेवेति हेतिप्रत्ययाभावेपिकालकपालभूतलेषुसंबंधांशेनुगतप्रत्यये
नतिष्ठत्रपिदैशिकसंबंधात्मक एव चितच्छिद्रे वत्तत्वेतिकथंसर्वाधिकरणत्वमितिवाच्यं अधिकरणत्वोरपिप्रत्येकपर्याप्तत्वेनवचो
क्तिकामीतिप्रत्ययात्सर्वैर्देशैःप्रतिष्ठितमितितत्त्ववदनुभवाच्चतत्सिद्धेरप्रत्यूहत्वादितिभावः रूपत्वादीनीति।नीलोव
र्णःपीतोवर्णइतिप्रत्ययादितिभावः ननुप्रत्यक्षेण शाब्दबोधेनवातादृशजातिसिद्धौसंस्कारत्वकर्मत्वधर्मत्वाधारणप
दृष्टत्वाख्याजातिःसिध्येत नचेष्टापत्तिः यत्रविघातादिकमाघातादितिचेन्न यतःशाक्तत्वावच्छेदकतयाजातेःसिद्धौयेन
रूपेणशाब्दबोधस्तेनरूपेणशक्तिग्रहस्यावश्यकतयानानार्थाद्दृष्टपदादुर्भित्वादिनैवशाब्दबोधसंभवाज्जातिद्वय
सिद्धिर्निर्बाधैव संस्कारपदेतुननानार्थकं यदुक्तं उत्पादकसजातीयोत्पादकत्वं तत्रितयानुगतसंस्कारत्व
जातिव्यंजकमिति ज्ञानजन्यापायास्तज्जनकत्वात्क्रियाजन्ययोस्तज्जनकत्वाच्चेतितदर्थः नचैवंवेगस्थितिस्थापक क्रीएम
योरमतत्वेवर्ततामितिवाच्यं उत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियावेगस्यकार्यंपूर्वदेशसंयोगानुकूलक्रियास्थि १०

१ मधुरएवेति। तत्र च भस्त्यक्षमिव प्रमाणमिति आशयः। तदेतदुक्तम् [illegible] निदाघपीतनिर्मलगंगा १
१ जलमाधुर्यस्यानुभवसिद्धत्वेनापह्नोतुमशक्यत्वादिति। [illegible] रसो १
१ तरसःतरवदोषाधिकं। १

ति। व्यापकस्येति कार्यमिदं चिन्त्यम्। विशेषवदिपदानि तु व्यापकत्वादिप्रकारकीभूतार्थबोधकानि [illegible] पृथि
वीमात्रवृत्तिरिति पृथिवीत्वस्य गंधसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धेः गंधत्वस्य कार्यमात्रवृत्तितया कार्यताव
च्छेदकत्वाव्यभावात् [illegible] स्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः जले शीतरति [illegible] तत्त्वस्यानेमानित्यवृत्तेः का
र्यतानवच्छेदकतया कथं जलत्वं जातिः सिद्ध्येदिति वाच्यं जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकतया तत्सिद्धेः [illegible] पर
माणौ जलत्वं न स्यादिति चेन्न जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकजन्यजलमात्रवृत्तिजात्यवच्छिन्नजनकतावच्छेद
कतया परमाणुसाधारणजलत्वस्यापि सिद्धेः॥ तुल्यवृत्तित्वमाधो। नश्यत्वेतयोर्भेदाग्रहस्वमत्रापि बोध्यं नैमिति
कमिति संयोगासमवायिकारणाकं [illegible] इत्यादिकं च ततः सिद्धं नित्यं कारणगुणप्रक्रमजन्यं चेतियावत् विशेषगुणा
इति विशेषगुणं गुणादित्युक्तत्वाद्द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकजातिमत्त्वमर्थः [illegible] गुणा इति वि
शेषगुणानां गुणा इतिव्युत्पत्त्या तादृशजातिशून्यत्वमर्थः। कठिनत्वादिकं न स्पर्शसंयोगजातो जाति विशेषः

त्वषकः

रूपस्पर्शाद्योः १

११ ॥श्री॥ स्वतापत्त्रापि तु स्पर्शविशेषस्यैवेति तस्य पृथिवीत्वव्याप्यत्वेपि नोष्णि तस्य व्याप्ती नचैवं करकायां काठिन्यप्रस
या नुपपत्तिरिति वाच्यं अदृष्टविशेषेणाद्रवत्वप्रतिबन्धनोपाधिकत्वात् कथमन्यथा विलीनायां तस्यां जलत्वाभिव्यक्तिः
न च द्रव्यात्मा एवेतदिति वाच्यं यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः नचैवं दुग्धध्वंसजन्ये दधिदुग्धस्या
पत्तिरिति वाच्यं तत्र दुग्धद्व्यणुकध्वंसजन्यत्वनियमेन तद्व्यपदेशपरमाणोर्दुग्धत्वस्यानेकान्तिकत्वात् तस्य द्रव्यत्वव्याप्यपृथि
वीत्वव्याप्यजातित्वात् परमाणुसंयोगादीनामनित्यत्वादिविशेषेति अतीन्द्रियवाय्वाकाशवृत्तिस्पर्शग्राहकयोः स्पर्श
त्वतासामान्येति अतीन्द्रियाइति इन्द्रियग्रहणावहत्वायोग्या इत्यर्थः ननु त्वगिन्द्रियस्य प्रत्यक्षत्वं परमाणुरूप
स्येति कुतः समाधानं तत्तन्नियामकमाह रूपेति घ्राणादिरूपादीनामिंद्रियग्राहकत्वनियामकोद्भूतत्वमपेक्षं आश्रयप्र
त्यक्षमिति अतएव त्रसरेणुपरिमाणादिप्रत्यक्षं निर्विकल्पकव्यावृत्तये विशिष्टेति॥ अंत्यावयवावयवीति अंत्य श्रीएम
शब्दस्पर्शादितीपक्षाणो नाशादधिष्ठानस्य विनाशाद्वा संयोगविभागसमानदेशावच्छिन्नत्वनियमेन स्थितानवच्छिन्न ११

४ रूपं विशेषान्येषु गुणाद्वारेति । रूपादि... शब्दस्पर्शः । नत्रिवयुक्तमन्यपक्षे शब्दार्थे इति भाषायां दिति भावः । नचैवं महदुत्व्याप्यो ४
४ विशेषस्यत्रयोरुक्तस्य रूपान्तरस्य स्पर्शदोषत्वात् तदतीन्द्रियत्वे नियामकाभावइति वाच्यं । रूपत्रयपक्षे सामान्यतोमहत्वादिति ४
४ स्पर्शयोरुक्तत्वे विस्पर्शादि विशेषगुणत्रयपक्षे प्रत्यक्षमहत्वादि नित्यस्यतत्राभ्युपगमादित्याशयः । एवमन्यत्रापि विषयत्वमूह्यं ४

४५।।प्याविध्मापमाने ४

तत्र प्रत्यक्षमिति भावः अवयवेति स्वाश्रयसमवायिविशेषगुणारम्भ इत्यर्थः तेन परमाणुसंख्यायां विजातीयपरिमाणारं
भकत्वेपि न क्षतिः स्वसमानजातीयेति साजात्यमिह स्वस्वत्रिसामान्यविभाजकोपाधिमत्त्वरूपजात्या अत एवावयवनीलतारतम्ये
वयविनीलतारतम्यमप्युपपद्यते अत एव च स्नेहत्वावान्तरजातौ मानाभावेपि न क्षतिः विशेषगुणानीति रूपरसगं
धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वानीत्यर्थः पाकोऽग्न्यादिजन्यवृत्तिफलकस्तेजःसंयोगो न तु जलादौ रूपादीनां परावृत्तिर्दृश्य
ते कथं तर्हि घटे लग्नातपसंयोगादिति अन्यथाग्निनापि संयुक्तउष्णस्पर्शो यावद्द्रव्यं भवेन्नचैवं यदुक्तं श्रीसंहि
तायां प्रकृतिर्जलस्येति तत उक्तं पृथिवीति पाकप्रयोज्यानां तु रूपादीनां परावृत्तिः भेदं दर्शयति वैशेषिकमतमिति तेषा
मयमाशयः परमाणुस्तावच्चतुरश्रः कोणनिष्पन्नेष्ववयवभेदसाध्यत्वान्निविडावयवे तस्यासंभवात् तस्माद्वर्तुलः द्व्यणुके
च वर्तुलयोः [illegible] संयोगे वक्रप्राप्तिस्थानं कद्रूपसंयोगएव छिद्रेण भाव्यं तेन तत्र विष्टेन तेजसा चतुर्णामपि पाकसंभवात्सर्वत्रा
क्तोपलब्ध्युपपत्तिः ॥ परं तु पक्वकपालचितिनिर्विसंख्यानस्य भेदो ध्वंसस्तत्रावयवविनिर्मिसंख्यानभङ्गोप्यस्तनत्वद्व्यणुकपर्यन्तानां

चषकः
१२ नाधान्त्यावयवरूपकः तथावयविरूपतन्नाशोत्पत्त्यवयवरूपाश्रयनाशयोर्हेतुतायां व्यभिचार इति वाच्यं कार्यतावच्छेदककोटौ वै
जात्यस्य घटनादिति वैशेषिकमतमिति तेषामयमाशयः सच्छिद्रावयवं तत्प्रविष्टेन बलवद्वेगेन तेजसा परमाणुसंयोगे
सत्यवयवे क्रियातो विभाग स्ततश्चारंभकसंयोगनाशे सत्यवयविनाशे जाते स्वतंत्रेषु परमाणुषु पाको भवति पु
नरदृष्टघटितसामग्रीवशात्तथास्थितमहावयविपर्यंतं पक्वपरमाणवो घटयंतीति इदं च नैयायिकमते त्ववयवावयविपरं
णा घटकावयविनामपि पाकानुभवस्तत्र पाकजमात्रमन्यत्रावयविनि पाकमत्र योज्यम् ॥ वैशेषिकमते तु परमाणुष्वेव पाकज
न्यास्ववयविषु पाकप्रयोज्य एवेति सिद्धं मतद्वयेपि द्वैविध्यं चित्रं रूपमिति व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वविरो श्रीराम
धेन रूपस्य दे। शिका व्याप्यवृत्तित्वविरहान्नीलपीतकपालारब्धघटे नीलपीतरूपयोरसंभवादित्याशयः इदमुपलक्षणं
एकं कपालं कठिनमेकं च कोमलं यदि तदा घटे चित्रस्पर्शोत्पद्यते तत्तुल्यन्यायात्स्पर्शस्य घटस्पर्शो नानापत्तेरित्यपि बोध्यं १२
चित्ररसादीति आदिना गंधपरिग्रहः ॥ विभिन्नजातीयरसादिमदवयवारब्धावयविनीरसादिरेक उपलभ्यत्ववयवर

सादेव । नव्रूपेप्येयमस्तीति वाच्यं रूपोपलंभस्याचयवरूपविषयत्वसंभवेपि नीरूपस्य घटस्य प्रत्यक्षासंभवानुपपत्त्यातत्र
चित्ररूपांगीकारात् लाघवात्समवायेनैव रूपस्य प्रत्यक्षे हेतुत्वात् नचैवं मधुराम्ललवणकटुरसैरणुभिरारब्धे चत्रसरेणुके र
सप्रत्यक्षानुपपत्तिः तत्ररसाभावात्त्र्यणुकरसस्यातीन्द्रियत्वादिति वाच्यं सर्वेषां त्रसरेणूनामेकजातीयस्यैव रसस्याभ्युपग
मात्रसभेदमानाभावात् नन्वेवं पत्रावयवेरसोध्यक्षस्तदा श्रोत्रावयवीनीरस एव स्यादिति चेत् स्यादेव । यदि सामग्री प्रतिबंधका
भावेपि कुटीभावं भजते एवमन्यत्रापीति निष्कलंकः पंथाः । अपेक्षाबुद्धीति एकत्वाश्रयधर्मितावच्छेदकक नानैकत्वबुद्धी
सार्थः अत एव तत्पुरुषीयबुद्धिजन्यं द्वित्वं तस्य योग्यं नान्यस्येति कल्प्यते नचैवं तद्बुद्धिमात्रस्यैव तस्याहेतुत्वमुचितमिति वाच्यं
लाघवाद्द्वित्वे प्रतिहेतुत्वास्मयासत्कार्यवादापत्तेः इदमुपलक्षणं तत्रानाश्रयस्यापि बोध्यं यत्र चैत्रस्य द्वित्वं वर्तमानं
चगृह्यते यत्र स्फुरणे देनेसनन्तोपाट्टोक्षाबुद्धेर्विनाशावस्थायित्वं कल्प्यतइतीति सिद्धं मनुश्णिः नयावत्वात्समानाद्वि
त्वस्य द्वित्वत्वसामान्यलक्षणया पूर्वमनुभवाद्द्वित्वोत्पत्तिसमय एव द्वित्वत्वप्रकारकस्मृत्युपघमानद्वित्वस्मरणं तेन तदन्ना
क्षणे द्रष्टुप्ररति विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षसंभवात्क्लेमपेक्षाबुद्धेर्विनाशावस्थायित्वेना । अनुपपत्याखजम्मति विं

वैषक:

१२

कत्वमकेनचाप्यनाशात्कुलपाद्देरपि प्रत्यक्षसामर्थ्यानुपपत्तेश्चाणवस्थानप्रसंगादिति भावः दीर्घं ह्रस्वं चेति। ननु त्र्यणु
मेव ह्रस्वत्वमस्तु महत्त्वमेव दीर्घत्वमिति चेन्न द्व्यणुकापेक्षया त्र्यणुकेऽपि ह्रस्वत्वानुभवप्रसंगात् त्र्यापेक्षया महत्त्वाभायामपि
द्व्यणुके दीर्घत्वाद्यावहाराच्च अवयवसंयोगविशेष एव दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं च यथा वर्तुलत्वं चतुरस्रत्वं वा नाधिक्ये न चा
तुर्विध्यानुपपत्तेरिति पि केचित् कारणगुणप्रक्रमजन्यमिति अवयवद्वित्वसंख्याया अवयवमहत्त्वं प्रातिसामान्यतो हे
तुत्वे द्व्यणुके महत्त्वापत्तिर्विशेषतो हेतुत्वेऽवयवमहत्त्वोत्कर्षेणावयविमहत्त्वोत्कर्षो न स्यादिति परिमाणजन्यं परिमा
णं वा व्याख्येयमित्यर्थः वक्ष्यमाणं चेति। द्व्यणुकपरिमाणस्य त्र्यणुकमहत्त्वे हेतुत्वं न सम्भवति सजातीयत्वाभावात् न वा परमाणु
परिमाणस्य द्व्यणुकपरिमाणस्य ततोऽनुत्कृष्टत्वात् परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणस्यैवारम्भकत्वात् क्व
चित्तः किंचिदवयवानवच्छिन्नः एकत्वानामेकसमवेतपृथक्त्वे द्विसमवेतपृथक्त्वं तद्वित्ववदेकपृथक्त्वासमवायिकारणम
रणकाभिदमेकं पृथगिदमेकं पृथगित्यपेक्षाबुद्धिनिमित्तकारणकं तत्रापाना पूर्वं चेत्यत्र विस्तरः ग्रंथकृतो न द्वि
त्वि उत्पत्तिप्रकारादिति। पुनः ग्रंथकर्तेत्यत्र तस्माभावविषयकत्वमिति तथा चान्यगोचरस्यान्यव्यवस्थापकत्वायो १२

२ एवमुक्तनियमांगीकारे २ ४ द्रुवार् मद्रसत्रबागृहलेनाक्रियावाविन ४

गादितिभावःसमाधत्ते। अन्योन्याभावप्रतीतेश्चेति। प्रयोगापत्तेरिति। अन्योन्याभावार्थकपदयोगस्य पंचमीप्रयोजकत्वस्य
तत्रसत्वादितिभावः। एवंच घटःपटत्वादितिवदस्योपलक्षणं। घटःपटदस्तत्रभेदोपिपदार्थतस्मेवेत्यपिबोध्यं। नव्यास्तुअन्यो
न्याभावपदवदर्थत्वमनुगमयन्तरं नव्यघटोनेसत्रपंचम्यापत्तिः हस्तस्मपदस्यान्योन्याभावार्थकपदपात्वेपीत्तर नेत्र
स्प पदग्रहणेनविसदृशस्यनिपातमात्रस्य पर्युदासोऽकृतेतिवदंति अन्यतरकर्मजइति नव्यसंयोगाधिकरणमानिक्रि
याभावा व्यभिचारइतिवाच्यं कार्येच अधिकरणमावद्यक्रियुकारणाभावेऽपिव्यभिचारपरार्थत्वात् तृतीयो
यथेति नन्दसंयोगजसंयोगेमानाभावः हस्ततरुसंयोगजनक क्रियायाएवकायपुस्तकसंयोगसाकायतरुसंयोग
जनकत्वसंभवादितिचेन्न विनष्टपूर्वस्थक्रियाजन्यहस्ततरुसंयोगेनजनितेकायतरुसंयोगेहस्तक्रियाजन्यत्वा
संभवात् नव्यास्तुक्रियापूर्वकालीनहस्तक्रियाजन्यहस्ततरुसंयोगेनजनितेपादितरुसं योगेसाकर्यान्तकार्यता
वच्छेदकत्वेनासंभवइतिवाच्यं तत्रसंयोगद्वयाभ्युपगमादित्याहुः चित्रएककएवसंयोगइतिसर्वेषामेवसंमितस्य

२ उत्तरसंयोगजनने २

चपक:

१५ २ [illegible]नाशासहकृतस्यैवेति निरपेक्षत्वे तत्र कर्मलक्षणे तिव्याप्तेः संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति तल्ल

क्षणात् [illegible] पूर्वसंयोगनाशस्य सहकारितावादिनां कंदलीकारमते व्यवच्छेद्यमेवकारः तथासति

यथाश्रुतेसंभवापत्तेः ⌄ पूर्वसंयोगनाशसहकारितायाः कर्मण्यप्यावश्यकत्वात् तद्व्यतिरिक्तानपेक्षत्वस्य विवक्षणे

त्वजातिव्याप्तितादवस्थ्यापत्तेः [illegible]कं तु तद्व्यतिरिक्तसहकृत्यनाशस्यैवापेक्षणे त्वजाति व्याप्तिरिति भावः [illegible] कर्म

ति दोषः [illegible]यथाद्रव्येव्यभिचारापत्तेः विभागमात्रजनकत्वे तिकाकाक्षिमायाद्युभयाव्याप्ति [illegible] व्याप्तेरिति अत्राविकल

त्कुड्यलभंगप्रसंगाच्चाविपक्षबाधकतर्कोबाध्यः संयोगेपि संयोगजसंयोगेपि [illegible] विध्यं ⌄ [illegible] कपालहस्तसं

योगजनकक्रियायाः कपालाकाशसंयोगजनकत्वे [illegible]निरोधात् अविरोधसाधकाभावात् द्वितीयस्तु विभागजविभागेत्रीणम

रू२ स्य द्वितीयो भेदस्तु [illegible]यतो विभागादिति [illegible]भावः यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्तत्र कायेपि विभक्तप्रत्ययः सर्वसा १४

क्षिकरतिकायोपि विभागोंगीकरणीयः सचेन हस्तक्रियातस्योभयाधिकरणत्वात् कायेतु क्रियाना अस्येवावयवक्रियायाया

४ यद्वा संयोगेप्यारंभकसंयोगेप्यपेरमनारंभकसंयोगजनककर्मजन्यत्वमितिभावः।४

तुसंयं।

वदवयवक्रियानियमादतो हस्ततरुविभागे न कायतरुविभागोजन्यतेतेनचकायतरुसंयोगनाशादस्योपपत्तिरिति नचहस्त
तरुविभागादेवकायतरुसंयोगनाशोस्तुकिंविभागजविभागेनेतिवाच्यं तथासतिविभागस्यैवानिष्क्रमाणत्वापत्तेः हस्त
क्रियानाशेनहस्ततरुसंयोगनाशोनैवहस्ततरुविभागसामर्थ्यासिद्धत्वात् यथाचाश्रयनाशाजन्यगुणनाशस्यविरोधि
गुणनाशत्वनियमेनहस्ततरुविभागस्यासि[illegible]प्रतियोगिसमानावच्छेदकगुणनाशत्वेलाघवात्कायतरुविभाग
स्यापिसिद्धिरितिवाधेव [illegible]वतोऽविभक्तप्रतिप्रसयोप्युपपद्यते [illegible]थानाशस्यस्यावधिकत्वाभावेनपंच
मीप्रयोगासंगतेः [illegible]वि कं [illegible] मुक्तावलीप्रकाशेपरत्वापरत्वयोरपेक्षाबुद्धिनिरूपणमप्राप्तकालमित्याशंक्यपरि
हरति परत्वापरत्वोपपत्तिरिति [illegible]सोस्यान्निपर्यं तेनप्रसंगसंगतिरिहसूचनास्मा गेवतेप्रसंगान्निरूपितेनेदस्फुटंभवति।
नव्यास्तु तद्धेतोरेवास्तु किंतेनेतिमायायाञ्जपेष्टन्यूनकनिष्ठत्वाभावमेवकालिकपरत्वापरत्वयोर्विप्रकृष्टत्वसंनिकृ
ष्टत्वाभावेवचदैशिकपरत्वापरत्वयोरपेक्षाबुद्धेरुपपन्नत्वेनपरत्वापरत्वेगुणत्वंतत्रेऽधिकजवनिकानिक्षेपस्तत्वबुद्धि
तद्न्यूनाधिकभावावधेंकनिष्ठत्वव्यवहारपरिच्छेदककालाद्युपाधीयेतिहृदयोरेवसमानमितिप्राक्॥ १६

चषकः
९५

१अवच्छेद्यावच्छेदकभावश्चाकांक्षानिरूपकः संबंधः१

तीति विशेषकत्वंसप्तम्यर्थः प्रकारत्वान्वयित्वं एवमग्रेपि॥ पूर्वानुभवइति यथार्थकारणस्यपूर्ववर्त्तित्वमर्थसिद्धमितितदुप
मासोनर्थकस्तथापिस्मरणेतरितोजन्मांतरीणोप्यनुभवःस्मरणंजनयतिमित्वनमितिपरामर्शयो विद्यमानावच्छेदक
त्वमत्रविवक्षितमितिसूचयितुंतदुपन्यासः व्याप्यधर्मिकारणतावच्छेदकेसंभवतिव्यापकधर्मेणान्यथासिद्धिंसूच
यितुमनुभवइतिनन्वेवंस्मरणेतरमस्मरणमप्रसंगः संस्कारस्यफलनाश्यत्वात्तन्नाशेसंस्कारद्वारेति तथाचचरम
स्मृतेरेवसंस्कारनाशकत्वान्नकाप्यनुपपत्तिरितिभावः॥ उभयरूपमिति तथाचगृहीतग्राहितयानप्रामाण्यंतस्येसाधायः श्रीराम
एतदभिप्रेत्यैवप्रमेतिवक्ष्यति वक्ष्यतइति।स्वीकाराहन्यायादितिभावः समानेति कोटिद्वयसहचरितेत्यर्थस्तत्त्वादीत्यर्थः ९५
विशेषादर्शनेति। विशेषस्यान्यतरकोटेस्तद्व्याप्यस्यतदवच्छेदकस्यतदसमानाधिकरणस्यवासंशयधर्मिण्यपानिश्चयः
यदिंद्रियजन्योप्रमत्तादिंद्रियजन्यविशेषदर्शनाभावोत्रविवक्षितः तेनशंखश्वेततरत्वानुमानिकेविशेषदर्शनेपिनपीतः
शंखइतिभ्रमानुपपत्तिःएककोटीति।एककोटिमात्रेसत्यर्थःतेनसंशयसामग्रीविचित्र्यदर्शितं प्रत्यक्षाविति॥तेनविशे

१ [redacted] तत्र भ्रमस्थले। नन्वेवमिदं रजतमिति ज्ञानस्यैकत्वानुपपत्तिरनुभवत्वस्य स्मृतित्वेन सह विरोधादित्यत आह तो १

१ नेति [redacted] नेनोभयरूपत्वेन। ज्ञानद्वयमिति तेषावधारणं तत्त्वावच्छेद्यं दर्शयति नत्विति १ ज्ञानत्वं प्रसज्यादि घानकृतयाख्यातं प्रसज्यप्रयोजकत्वे स्थिते २

वैयारतं प्रसज्यादि

ष्या हत्रिप्रकारकत्वं सूचितौ साधारणाभावादिति। तैर्ज्ञानलक्षणानंगीकारादिति भावः ननु पुरोवर्तिनीष्टतावच्छेदकरजतत्व।
ग्रहे कथं प्रवृत्तिरित्यत आह। प्रवृत्तिरेति स्वतंत्रेत्यादि इत्या विशेषणतयोपस्थितं यदिष्टं तत्स्य पुरोवर्तिनि भेदाग्रहादित्यर्थः
तेनेदं ब्रूमं तन्न रजतमिति ग्रहेऽपि न प्रवृत्तिः वस्तुतस्तु प्रवृत्तिजीवातिष्टभेदाग्रहे सतीरंगाद्रूपगोचरविधिनिषेधसमप्रीलत
यात्र प्रवृत्तिरिष्टेवेति स्वतंत्रेति नैयायिकाक्षेपपरं प्रवृत्ति विशेष्या विशेषणतया पीमर्जको। इष्टभेदाग्रहादिति न्यायन
चेपीदं रजतमिति ग्रहे तु तया रजतभेदाग्रहस्य तत्र प्रवर्तकतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तद्वेनो रेवास्तु किं तेनेतिन्मायादिति
भावः ननु स्वतंत्रतदुपस्थितिविशिष्टभेदाग्रहविशिष्टपुरोवर्त्युपस्थितित्वेन कारणत्वापेक्षया लाघवात्पुरोवर्तिविशेष्य
केष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वमुचितमित्यत आह नैयायिकमततत्रातिते षां ज्ञानलक्षणासन्निकर्षक
त्मना गौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषायेति भावः। सिद्धान्तीति। इदं च मूलं लक्षणं। यत्रारंगरजतयोरंगेदमिति रजतेदमिति वा ज्ञा
नं तत्र रजतादिघटितसंनिकर्षेण रंगाद्यंशे रजतत्वादिभ्रमः संभवति एवमनुमितौ व्याप्यव्यवहारदाग्रहहेतुत्वेन ध्या।

चषकः
१६ ख्यातिः प्राप्तमिति एतावता विशिष्टज्ञानहेतुत्वेयोगोलकेधूमभ्रमेण ज्ञातानुमितेरनुरोधात्स्मृत्याख्यातिः
पः पाप्सरी अप्यतितदतिसंक्षेपः स्वप्नास्त्विति अन्यथाएणांदंडचक्रवदेतुनासमरणं विनाविशिष्टबुद्ध्यात्मकस्वप्नानामभवा
दितिबोध्यं कथंतर्हिस्वप्नमप्यर्थमदृष्टवैभवात् रोतिहेतुर्विजनदर्शनातिशिष्टिमितिचे तज्ज्ञानमदृष्टमित्यर्थः दिति
केचित्तु मनोरथेनसपत्नीकृतंतनलंनिशिविषसानसपत्नीसपत्नीतिसंदर्भविरोधाय त्रेः पांतुनानिरुक्तनिरवच्छिन्नावच्छे
दकतानिरूपकज्ञानाविषयमपीत्यर्थः मनोरथगोचरीभूतानलपदार्थत्वादिनातस्यदमयन्तीनिमित्तत्वादिना चोपस्थि
नल तानलत्वादयोदृष्टविशेषैर्मुख्यतत्ताकाः अतएवनिरवच्छिन्नावच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावमापन्नागल्यंतदानिनलादिपदशक्तिग्र
हमायेनस्वप्नदर्शनपात्वात् अन्यथाव्यवसायस्येति। विशेषतो न हि खितविरुद्धनानाकोटिकंज्ञानमित्यर्थः अतएवविशेषा एम
पर्यपत्वनियमः किंचिदितिज्ञानमिति किंचित्वेननानाकोट्युल्लेखेपिविशेषतोनुल्लेखोक्षतएव किमयमानयदोषः १६
प्पे१ स्यादिसाधारणैककोटिविशेषतउल्लेखेपिनानाकोटिस्तथोल्लेखोनास्त्येवेतिमंतव्यं स्यान्तांपरिहरति अत्रेति अयंध्रु

२ आपाद्यव्यतिरेकेणापादकव्यतिरेकसाधनं तर्कफलं तत्रोपदर्शकोऽयमित्रपर्यवसाने एवानिष्टप्रसंगे शंकानिवृत्तिरिति तात्पर्य २

२ वसाने तर्कमित्याशय इति यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादिति।२

भवान् अत एव विपर्ययत्वनियमः तर्क इति आहार्यारोपविशेष इत्यर्थः तर्कत्वं च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषस्तर्क
यामीत्यनुभवसिद्धो ज्ञानविशेषनिवर्तकत्वाद्वा सिद्ध इति तर्कश्च द्विविधः। विषयपरिशोधको व्याप्तिग्राहकश्च आद्य उ
क्त एव द्वितीयो यथा। धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादिति ननु न तर्कस्य व्यभिचारशंकानिवर्तकत्वं तर्क
कारणव्याप्तिज्ञानेनैव सार्वत्रिकतच्छंकानिवृत्तेरत आह आपादके आपाद्यव्याप्तिग्रहे तायां तु आवितिवेद्यतया व्या
प्यापादकव्यापकतया गृह्यते तथा चापाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्तर्ककारणीभूतो व्यभिचारव्यापकाभावज्ञानमुद्रयात तच्छं
काप्रतिबंधक इति अतस्तर्ककारणतावच्छेदकापादकज्ञाननिष्ठाहार्यत्वसंपादकबाधादेव तथापि शंकानिवृत्तिरिति चेन्न।। आ
हार्यशंकानिवृत्त्ये तर्कानुसरणात् कथं तर्कात्तन्निवृत्तिरिति चेदित्थं अनिष्टप्रसंजनात्मकेन तर्केणापादकज्ञाने
आपाद्यज्ञानस्यानिष्टसाधनत्वज्ञानजननद्वारापादकज्ञाने द्वेषो जन्यते तेन चापादकज्ञाने इच्छाप्रतिबंधः क्रियते एवं चेच्छा
रूपकारणविरहादेव नाहार्यशंकोत्पत्तिरित्यर्थः वस्तुसंपन्नमेव तर्कतन्निवर्तकत्वमिति केचित्तु व्याप्तिग्रहं प्रति व्यभि

व्यपक्षः
१७

चारशंकायाः प्रतिबंधकतायांतर्कस्योत्तेजकत्वंमन्यंते पोनुतदापादककापतित्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धि
त्वावच्छिन्नप्रतिप्रतिबंधकतयातर्कएवाभिचारशंकानिवर्तकत्वमिष्टं वैशेषिकमतंप्रदर्श्यनैयायिकमतंप्रदर्शयतिन व्यार
त्रेति अयमर्थस्तानभेदचतुष्टयमध्यइत्यर्थः प्रकृतस्यभावएवनित्रिरितितनयुक्तं दूषणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादि
त्याह दूषणमेतिअतएवव्याप्तिनिवर्ततद्रसप्रसयः प्रकृतीति स्मार्तादीनामपितन्मलक्षतिमूलकत्वमभ्याहत
मेव विहितेति।निषिद्धेत्यर्थः तत्रप्रमाणंदर्शयति द्वितीया दीतितामेति।यस्मादित्यर्थः निर्विकल्पकान्स्मरणा
ननुअन्यादिविशिष्टेति स्थितिव्यापकाख्यइतितत्रत्वंमप्रत्यंचितमधस्तात् त्रिविधइति मीमांसकास्तुएवव्याप्यंकार श्रीएम
इतिप्रसभितानवशान्तिस्यःप्राहइत्याहुः तत्रातपत्वमंदत्वएवविहइधर्मोर्ध्वसेनभेदात् व्यंजकत्वायधर्मएवाभा
वितितुनयुक्तं कत्वादेरपितत्संभवेनवौर्प्याप्तेः॥ किंचकंठताल्वाद्यभिघातान्वयव्यतिरेकानुविधानंसाक्षात्का १७
रेपक्षीणंनैवीअतथा सतिगौरवे नचलौ।किंकविषयितयाकत्वमेवममापितज्ञमतावच्छेदकमिति नगौरवमि

तिवाच्यं कोलाहलप्रसक्षानुपपत्तेः।नहितत्रलौकिकविषयितयाकत्वमस्तीति प्राचेनासमवायिकारणेन अ
ग्रे तरवसिमिन्नेति वायुसंयुक्तेनेतितेनानुकूलेवायौ स्पर्शितिग्राह्यप्रत्यक्षात्कारोपपत्तिः वीचीतरंगन्यायेनवेति वा
युत्प्रातिकूल्ये शब्दानुत्पादउन्नोतरमुक्तंर्षाव्यापकदेशावच्छिन्नत्वमेकैकत्वंचेतिबोध्यं अत्रनानादिगवच्छिन्नैकश
ब्दीकरणेलाघवसंभवेपिनानादिगवस्थितपुरुषाणांतारत्वमंदत्वादिविवादयोग्यवैलक्षण्यानुभवात्ताम
णिकंगौरवंनदोषायेत्याहकल्प्यंति लाघववादेरनुभावेपि सानुभवादरेलाघवोपेक्षेतिपक्षयोस्तुल्यकक्ष्यतायो
तनायोमयत्रवाकयः पंचकर्माणीति नन्वेवंभ्रमतीतिव्यवहारसिद्धजातःसापिविभागसंभवान्नपृथग्मतत्वंभ्रा।
श३ ह उत्क्षेपणत्वादीनीति ऊर्ध्वाधःसंनिकृष्टविप्रकृष्टदेशसंयोगहेतुपावैचित्र्यकार्यकत्वस्यतद्व्यंजकस्यसत्वमपिज्ञेसा
ह ज्ञानपदंतिप्रत्यक्षेकर्मणिप्रत्यक्षसिद्धाः परमाणुर्गमनवान्संयोगविभागाश्रयत्वादित्यानुमानिकव्यवहारेण
तीन्द्रियेपितत्सिद्धिरितिभावः तत्राचलत्वंत्रैछेममहत्त्विगताव्यापकगमनत्वरूपजातेरेवेतिशेषांवि भजना

१ कर्मत्वमभिघातत्वमभिचारस्य स्फुरणमुपलब्धेर्नोदनाख्येनेति नोदनत्वस्यापि जातित्वापत्तेः संयोग १
१ त्वापेक्षया गौरवमिस्याख्यातुमाख्यापदं। न च विनिगमनाविरहो संतानजनकत्वाद् वृत्तत्वादि १
१ त्वाद् संयोगेन नेति १

चषक ९८ न्यूनाधिकभावः शंकनीय इति भावः व्यापकं स्वसमानसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगि व्याप्यं स्वभिन्नसामान्य
समानाधिकरणाभावप्रतियोगि व्याप्यव्यापकं किंचित्साम्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोऽप्यथ च व
स्तोरिति जातिबाधकस्य जातिसाधकविरोधिनः संग्रहः संक्षेपेण कथनं व्यक्त्यैकत्वं रैक्ये जातिसाधकानुगतप्रती
त्यभावः तुल्यत्वेय तुल्यत्वं तेनैव तन्निर्वाहे इति रिक्तानवसरः सांकर्यमनुगतप्रतीत्यभावः तथाहि यथाकेषांचिद्
रूपवती यानामनुगमकं पृथिवीत्वं सर्वेषामेव तेषां तथा ऽन्यथाकथमनुगमः परस्परमत्यंताभावसमानाधि
करणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशो हि संकरस्तथा च भूतत्वं चेन्मूर्तत्वमेकमपि चेदनुगमकं तर्हि सर्वेषां स्यान्नैव मिति श्रीराम
न सा जातिः कथं तर्हि पृथिव्यनुगमकं घटत्वादिति चेत् एवमाहाननुगतव्यक्तिकानां घटानामेव तत्रत्येति न्त्र ९८
नवस्थितो जातानुगमाय प्रवृत्तं जातित्वं यदि स्यात् जातौ न भवेत् कथं सोऽनुगमः कासांचिदेवतासां तत्र चेत् इदंत्वा वी
सामान्यरूपेणीयं भवेद् विषमणामपि न स्वानुगमाय प्रभवति रूपहानोपपत्तेरभेदको विशेषो न विशेषातर

साधारणो न रूपेण। व्यभिचारस्यास्य तर्कादिति व्यावर्तकत्वस्य दूषितस्य नाप्यसाधारणो नेकैकव्यक्तेरननुगमासंभवेन तद
सिद्धेस्तत्समानत्वादिति वादे: परमाणुभेदाधीनासिद्धिकत्वात् जातसाधारणस्य रूपान्तरेण। व्यावर्तकत्वानभ्युपगमात्। अत्र
प्रत्येकत्वादेरप्येवं व्यावर्तकत्वसंभवे धर्मिणो विशेषस्यैवमसाधारण्यापत्तेः तत्तत्सर्वेषु नवा प्रत्येकं विशेषेषु जाति
सत्वे तद्दोषमहात्म्यात् ल एव कतिपयविशेषव्यापकत्वात् कतिपयविशेषजातयः अत एव घटत्वादिव्यतिरिक्ते
समवेते वा जाति व्यतिरिक्तस्य समवायिनि वा जातिप्रसक्तिरित्यनेनैव विधेकप्रसावर्तत व्यापकाभावे व्याप्या
भावावश्यंभावात् व्यभिचारशंकातेन व्यापकताग्रहं प्रति विरोधिनी तस्मिन्समवायस्यापि कत्वनया लाघव
स्यानुकूलतर्कस्य सहकारित्वात् तत्र यद्यपि समवायित्वस्यैव व्यापकत्वं संभवति तथाप्यभावे जातिसंग्रहापकत्वे
तद्व्यतिरेकस्य पक्षे संदेहात् क्षितौ जातिव्यतिरिक्तसमवायित्वरूपव्यापकस्य व्यतिरेकोऽर्हत्वाद्व्यक्तस्य च जाति
व्यापकतानसंभवतीति तच्छूत्येऽपि गुणादौ जातिसत्वात् तत्समवेतत्वादिति नतु तत्र जात्यादिव्यतिरिक्तत्वं व्य

च. षक: १९

धर्मितिवाच्यं सहचारग्रहमलप्रदर्शकत्वात्तद्रूहितसर्वसंदेहाभावरूपहेत्वंतरविकासकत्वाद्व्यापककोटिप्रविष्टत्वाच्चनकस्या
पिवैयर्थ्यमितिवक्ष्यमाणा।निसाधारणस्यव्यावर्तनायतल्लक्षणपति निसन्नेसतीति संयोगव्याहत्त्रयेस्मंतं गगनादिव
तिमएगातिव्याप्तित्रये।नेकेति अनुगतिवारणायतत्रसिमत्वं अभावव्यावर्तनायसंबंधविशेषानुधावनं।साधारणलक्षणे
तिव्यवहारविषया निसाधारणस्यपालक्ष्यनां दर्शयति निसाध्येवेति अत्तएवनिसानिसविभगापेक्षा अव्याहत्तस्यक
पं व्यावर्तकत्वमतआह असाधारणेति व्यावर्तकोतदनिषेपेक्षांस्वभिन्नलिंगजनस्याप्तिविशेषघटादिविलक्षणा इति पा
वत् तथाचधर्मिण्याख्यकप्रमाणेनसतोव्यावृत्तस्वेतिसिद्धांतीति भावः तत्स्वदर्शयति प्रलयइति वैधर्म्यव्याप्यत्वादिति
स्वाश्रयस्येतरभेदसाधनफलकत्वादिस्पर्थः प्रमाणबुद्धि इदंसंयोगाख्याश्रयत्वेनपरस्परव्यत्क्रिधर्माश्रयत्वेसाधितेप
रमाणानांविशेषाणांचपरस्परंभेदस्यक्रोडीकरणाद्विसाध्याःयः क्रमेणविशेषाणयोःफलंदर्शयति तेनेति तत्रप्रमा श्रीएम
णमाहेतिसैकदेति नचैवंवायोरूपवत्ताबुद्धिप्रसंगइतिवाच्यं रूपाभावात् संबंधस्यैकस्यसंबंध्यभावइतिचेत्रा। १६

१अनंतस्वरूपविषमकत्वेगौरवादितिसिद्धेकविषयकत्वेचेत्याद्युक्तिप्रायाः॥१

रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायाधिकरणताया रूपसंबंधत्वात् इत्थं मेचकाकारकेप्रणमनासाद्यतत्तन्नाशबुद्धिः
स्यात् एवं नित्यस्याभावस्य वैशिष्ट्यं संबंधोंतरं नित्यमुक्तरूपमेवास्त्विति प्राचां पराहतं। तथा सति भूतले घटा न
यनानंतरमपि घटाभावबुद्धिप्रसंगात् घटाभाववैशिष्ट्यस्य नित्यैकस्य तत्र सत्त्वात् नियतं घटध्वंसदशायामपि
घटाभावप्रतीतेरनुपपत्तेः नैतेन कालेलाघवानवकाशेन तत्तत्कालीनेतत्रभूतलादिके तत्तदभावानां संबंधत्वमेवयु
क्तं नव्यानां एवं पृथिव्यां गंधसमवायेन जलत्वप्रतीत्यापत्तिः समवायस्यैकत्वात् नानात्वमेवानुमन्यंते द्रव्याणीति तदुक्तं तमः
खलु चलं नीलं पराणपरविभागवत् प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हतीति तेजोऽभावः प्रकृष्टमहत्त्वोद्भूतानभि
भूतरूपवत्तेजः सामान्याभावः न च तमोभाव एव तेजं किं न स्यादिति वाच्यं उष्णस्पर्शानुपपत्तेः न च तत्र सतीति प्र
म इति वाच्यं आश्रयासिद्धानवदत्सिद्धापत्तेः अस्तु नव्याः इति निरुक्तात् तेज एवेति न च पीतरूपानुपपत्तिः उ
पष्टंभकपाक्रिविभागजन्यत्वात्॥ न च आसंनाग्निसंयोगेन तत्राद्यापत्तिः॥ इत एव नीलप्रतिबंधात् कृतस्याभावः

चषक: प्रह्रसभावः उक्तमायममग्रातिदिशति एवमितायथाहस्तत्वेऽहभावएवकठिणकोमलादिःस्पर्शविशेषाद्वे
२० ति अतीतेति अत्यन्तसदातनोऽभावइतिसमासेविनापिप्रत्ययंपूर्वोत्तरपदयोर्लोपोवक्तव्यइत्यनुशासनादभाव
पदलोपेऽविध्यमाणस्यलुप्यमानार्थाभिधायित्वमुत्पन्नेऽसदातनाभावेसर्थः अन्योन्याभाववारणायोत्पत्तपदयो
गोप्यहणमिष्टः सर्वोऽपि सद्व्याप्यस्यप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमभिक्रम्यवर्ततेनेत्तद्व्यभिचारीतियावदिति।
अन्योन्येति अन्योन्यंपरस्परंवर्तमानोभावइत्यर्थः स्वव्यापकस्य प्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगिकोऽभावइति श्रीराम
यावत् स्ववृत्तादात्म्यत्वेनतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकएवभावति संयोगसंबंधावच्छिन्नसंयोगप्रसक्ता २०
भाववारणायतादात्म्यत्वेनेति योग्यानुपलब्धेति योग्यासहकारिसंपन्नायानुपलब्धिस्तयेत्यर्थः अत्र सहका
रिसमवधानाभावे यथा लोकेघटानुपलंभेभावोपलंभो नांधकारेघटानुपलंभेऽपि योग्यत्वंचप्रतियोगिसत्त्वप्र तदुक्तं२
सिति संजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वं यादृशोपलंभाभावस्यप्रतियोगि ह्युपलंभोपादकाभावीयप्रतियोगिनः सत्व

एषप्रसङ्गाप्रसंजितोभवतिसउपलंभाभावस्तदभावप्रत्यक्षेयोग्यइतितदर्थः नन्वयमत्रतरापादकिंकोपपत्तिर्नोसंभवात्तत्रा
कारोपविषय२ भावप्रत्यक्षानुपपत्तिरितिवाच्यंतदधिकरणेप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्यप्रतियोग्युपलंभेविवक्षितत्वा
त् नचकेवलप्रतियोगिसत्त्वेनोपलंभव्याप्यं किंतुमहत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नमितितादृशव्याप्तिनिरूपकत्वंजलपर
४ प्रतियोगिन् माणौपृथिवीत्वानुपलंभस्यापीतितत्रतदभावप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यं तदधिकरणत्वनिधर्मानवच्छिन्नत्वस्यव्या लोकसंयोगाद्य
प्तौनिवेशात् नचैवमपिगंधवत्त्वभिन्नत्वविशिष्टस्यापिपृथिवीत्वस्यतदुपलंभव्याप्यत्वाप्रसिद्धेःतत्त्वादवस्थ्यमितिवा
च्यं प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वस्यापितत्रनिवेशात् । प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्य
ताविरह त्र यो ज काभावप्रतियोगित्वस्यचग्राहकत्वस्यगंधवत्त्वभिन्नत्वेऽभावात् नन्वेवंतत्त्वेऽपिपिशाचवत्या
भावप्रत्यक्षंनस्यात्तद्योग्यानुपलंभाभावादितिचेद्योग्या[illegible]भावप्रत्यक्षेयोग्यता [illegible] अतएव
परमाणौमहत्त्वाभावप्रत्यक्षस्योपपत्तिः । अयोग्या[illegible]भावप्रत्यक्षेतुतदधिकरणेयत्प्रसंजन

चषकः

२१ प्रसंजितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीपत्वोपलंभस्य विषयतासंबंधावच्छिन्नाभावएवप्रतियोगिनिषेधहेतुः अन्यथापा
दत्वस्यसर्वत्रासंभवात्तदधिकरणीपत्वप्रसंजनप्रसंजितत्वंतदधिकरणीयत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वेन्यजातित्व
विशिष्टस्य तेजोवृत्तित्वस्योपलंभव्याप्यत्वात्तेजसिगुरुत्वाभावप्रसक्त्यापत्तिरेवंजातित्वविशिष्टस्यात्महत्तित्वस्या
प्युपलंभव्याप्यत्वात्तत्रापिशब्दाद्यभावस्यापिप्रसक्त्यापत्तिरितिवाच्यं पूर्ववद्योग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोग्यवृ
त्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्यनिवेशात् जातित्वस्यचापि प्राचगुरुत्वाद्यवृत्तित्वेनोक्तापत्त्यसंभवात् [illegible]पिगुरुत्वा
दिकंपदयोग्यंतदभावस्तु नप्रसक्त[illegible] संसर्गाभावप्रसक्तेर्योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वेप्रतियोग्यधर्मप्रा
त्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमन्योन्याभावप्रसक्तेर्वाधिकरणयोग्यतासहितंजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वंजात्यतिरिक्तयोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभ्यामतएवतंत्रमि[illegible]लंपल्लवितेन। प्रमाणस्य व्याप्यो नुभवः श्रीएम
स्यच प्रत्यक्षमेवेतिचार्वाकाः अर्थापत्तिरपीतिप्राभाकराः तदयुक्तमितिदर्शयितुमाह चतुर्विधेति। कस्य भावस्या २१

विशात्वत्वाभावस्य योग्य इत्यायोग्ये प्रसक्तस्य वारणाय द्वितीययोग्यानुपलब्धेर्हेतुताप्यवश्यं वाच्येति ध्येयं। अथ कथमभावस्य योग्यायोग्यत्वयोः परिच्छेद इति चेत् [illegible]

२नुभवबलेनान्यथावा

पकाभावप्रतियोगिनि हृदत्वमत्त्वस्वरूपेभाविनः स्वव्यापकवन्हिसामानाधिकरण्यस्यावगाहिनो धूमादिदर्शना
ज्जायमाने ज्ञानेसर्वानुभवसिद्धानुमितित्वप्रसंबो गृह्यमाणमर्थापत्तिसामग्र्या मनुमिति
सामग्री त्वमर्थापत्तिर्नानुमितिरितिवाध्यानवतारद्वाधितमित्याशयः स्मृतिव्यावर्तनप्रयोजनंस्वरूपपतितलक्षण
नीति तथाचयत्साधारण्यंसहकार्यसाधमनोवहिर्गोचरंप्रमांजनयतितत्प्रमाणान्तरमितिव्याप्तेरनुभव
स्यप्रमाणान्तरत्वेमाभूदितिस्मृतिव्यावर्तनमितिभावः तत्रप्रमाणमध्येप्रत्यक्षंद्विविधमिति तथाचसूत्रं प्रत्यक्षप्रमितिः ५
इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकंप्रत्यक्षमिति तस्यार्थः इन्द्रियोत्पन्नामित्यु
क्तेमनोजन्यानुमितावतिव्याप्तिरितिसंनिकर्षोपादानं तथाप्यात्ममनःसंनिकर्षजन्यत्वात्तत्रातिव्याप्ति
तादवस्थ्यमित्यर्थग्रहणं तथाचेन्द्रियार्थसंनिकर्षत्वेनयत्रज्ञानेकारणत्वंतत्प्रत्यक्षमितिफलितं अव्यभिचारिवा
रणायाव्यभिचारीति व्यधिकरणप्रकारकंमत्रभवतीत्यर्थः ॥ निर्विकल्पकसाधारण्यस्यावगतये विम

२तेनासिषाधयिषाधीनत्वात्नानुमितौमनोयोगत्वेनतस्यहेतुत्वेपि त्कातिव्याप्तेरशक्यवारणता २

४ संनिकर्ष इति। सविशेषणादस्यालौकिकसंनिकर्षस्याप्यावश्यकत्वद्योतनाय प्रथममुपन्यासः। इत्थं ग्रहणाद् ४
चषकः ४ अलौकिकसंनिकर्षेणापि लौकिकसंनिकर्षसहायेनैवार्थग्रह इति प्रथमं तदर्थं ग्रंथ पंचोत एवस ४
४ र्वं शोपनीतभानसंभवोपि कामिनीत्रि इत्यस्योपपादितः ४
२२
गमध्ये विशेषणस्यांतर्भावः तद्विभजते अव्यपदेश्यमिति कणादे कणादनामान मिसार्थकथनासदव्या
प्यत्वविशिष्टज्ञाने उपनीतं भासत इति प्राचां मतस्यानुसारेणापदव्याप्यत्वानर्हे निर्विकल्पकमित्यर्थः अव्यभि
चारिमिति सप्रकारकज्ञानात्मकमितियावत् घ्राणेत्यादि तत्र वस्तुत्वइत्या नासिकग्राहकाणीत्यत्र
पां द्रव्यग्रहे सामर्थ्यादिति बोध्यं संयुक्तसमवेतसमवायेनेति अत्र महत्त्वावच्छिन्नेति संयुक्तविशेषणं
तेन न परमाणुनीले नीलत्वग्रहः एवमुद्भूतरूपावच्छिन्नत्वमपि तेन न वायुचक्षुषोः स्पर्शसत्ताद्यास्तु
षः एवं च महत्त्वानवच्छिन्नतया त्रसरेणुरूपस्य स्पर्शोपपन्नत्वे संयुक्तसमवायस्याप्यावश्यकत्व श्रीएम
त्रापि महत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वं संयुक्तविशेषणमिति तेन परमाणुवायुचक्षुःसुसत्तादिग्रहः एवं च त्व असेरेला २२
२ स्पो २ चःप्रत्यक्षेपपन्नत्वे संयोगो व्याप्यावश्यकः एवमालोकसंयोगावच्छेदकदेशावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेष
णं तेन नांधकारे शाएव पिहितदीपगर्भघटादिचाक्षुषमेवमेव हृतस्यास्थाने स्पर्शमंतर्भास्यत्व संनिकर्ष स्पष्टे

स्वतंत्रेण

न्तत्वमिति नोध्यं शब्दमात्रवृत्तिजातीतरेऽसमर्थः यद्यपि शब्दत्वं गुणवृत्तिजातीत्येव वक्तुमु
चितं तथाप्यन्यं तत्स्य ग्राह्यविशेषणतया प्रक्रमात् मवादेणायेत्थमभिहितं शब्दवृत्तिजातीनां शब्दत्वत एवत्वं
रूपगुणत्वादीनां विशेषणतयेति यद्यपि संयुक्तविशेषणतेत्यादिक्रमेण विशेषणतयापि नानालं तथा
व्यवसायेकैवविशेषणतान्वेनौ नेति दिष्टेतिनाधिक्यमाशंकनीयं ज्ञानलक्षणयेति यद्यपि सोरभेवसुःसंयुक्तस
मवायोपि संभवति तथापि तत्संनिकर्षसहकारेण सोरभस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वे सोरभं पश्यामीति तदनुव्यवसायाप
त्या ज्ञानलक्षणैव तद्धेतुः प्रत्यक्षविषयतया संनिकर्षव्याप्यत्वाहृ व्यवसायाभ्युपगमात् वस्तुतस्तु ऽनमानु
व्यवसायेऽनुमिति विशेष्यभानार्थं ज्ञानलक्षणा वश्यकी तस्मात् करणत्वं हि विशेष्यं वह्नित्वपक्षतामान्यलक्षणया
ऽनुसंभवादिति ध्येयं यावद्घटज्ञानमिति तथा यावद्घटज्ञानाभावेकासतीतिति वाच्यं दृष्टांतोपि घटे प्राक्
ग्रहणसंभवेन तद्व्यक्तिबोधानुपपत्तेः ॥ ऽदं तद्बोध्यं परामर्शमान्यलक्षणया ज्ञानं बाहिरिंद्रियेण जन्यते नीयं

१ नत्वसमानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावान्न दोष इति वाच्यं। घटो घटपदवाच्य इति प्रतीत्यापत्तेः १
१ शक्तेरवश्यकत्वे। १ शक्तभाष्वबोधकारणाय शक्तेस्तत्प्रयोजकत्वस्य सिद्धेर्दुरिताभावात्। १

तदावाहितेंद्रियस्य तत्सामान्याश्रये लौकिकप्रत्यक्षसामान्यापेक्षिताव्यापकसामग्री नास्तीति योगजधर्मेणेति स्वयो
गाज्जायमानो धर्मः स्वरूपसंबंधेन सर्ववस्तुसंबद्ध एव भवति परंतु यदिंद्रियप्रयोगं प्रयतेन तदव्यवहितं विप्रकृष्टं च गृ
ह्यतीति संनिकर्षस्थानीय यत्नादिसाचार्याः यदुक्तं यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलंघनात् दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ
स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तितेति निर्विकल्पकमिति विशिष्टबुद्धिरूपकार्यानुमेयमिति शेषः तथाहि घट इति विशि
ष्टबुद्धिर्घटत्वज्ञानजन्या तद्विशिष्टबुद्धित्वादिति न च तद्विशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं जातिम श्रीराम
न घटत्वोपस्थितौ तथा बुद्ध्यनुदयात् स्वरूपतो [illegible]
[illegible] घटत्वोपस्थितेस्तु हेतुता या आवश्य
कत्वात् न च तद्धेतोर्वाच्येति वाच्यं दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अप्रामाण्यत्वादिति अत एव विशेष्यप्रकारादिर २३
हितं विशेष्यत्वप्रकारत्वानिरूपकं वस्तुस्वरूपमात्रज्ञानमिति ॥ न तु केनापि रूपेण तस्यापि विशिष्टबुद्धित्वेना
तथा सति १

नो
१ वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानाद्यथा वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं विलक्षणं तथैव वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानाद्वैशिष्ट्यवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानमपीति तत्कुतो क्रमादिच १

नवच्छिन्नाधितिति तेन निर्विकल्पकस्य तुरीयविषयतादर्शिता॥ ननु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं सांसर्गिकविष
यतानिरूपितप्रकारतारूपमेव वाच्यमन्यथा निर्विकल्पके विशेष्यस्यैव संसर्गस्यापि सामग्रीवशेन भानसंभ
वाद्व्यावर्तकतापातात् स्वरूपसंयोगसमवायादिसत्त्वापि वैशिष्ट्यद्वयज्ञानत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वे मिश्राणां
संमतं भ्रमे तैर्विशिष्टस्यानिरूपकप्रकारत्वासंभवादिति कस्यचिदाशंकामपाकर्तुमाह सविकल्पकमेवेति न
नु तन्नो व्यतिरिक्तं [illegible] तिभावः पारंपर्यवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नसांसर्गिकविषयतारूपनिरूपकमेव मिश्राणाम
पि वैशिष्ट्यद्वयज्ञानत्वेन विवक्षितं न तु संयोगसमवायादिसत्त्वादिह पंचवैशिष्ट्यमात्रज्ञानं तस्यार्थस्तमाज्ञा
धीनस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयाद्यनुविधानानुभवविरोधापत्तेरित्यभिप्रेत्याह दंडीति तत्रच
दंड इति ज्ञानं हेतुर्निर्विकल्पकोत्तरं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुदयात् दंडवानिति विशेषणतावच्छेदकांशेसध
र्शितावच्छेदककविशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति दंडो रक्त इति निश्चयो हेतुर्दंडो रक्तो न वेति संशयानंतरं तदनुदयादि

१ समवायस्वरूपभासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिनः संयोगत्व६

चषकः
२४

५ तदुक्तं अप्रामाण्यं नस्वतोग्राह्यं संशयानुपपत्तितः इति ५

१ तत्प्रामाण्यग्राहकयाव १

१ परतःप्रामाण्यपक्षे ज्ञातएव ज्ञाने प्रामाण्यग्रहः १

सम्यक्‌विस्तरः। तत्र ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यं नवेति विप्रतिपत्तौ परतःपरत एव तज्ज्ञानविषयकज्ञ
न्यज्ञानजन्यज्ञानेनैवजन्यज्ञानेन। प्रामाण्यग्रहइति तच्चतद्धर्मिविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वं। नातोवह्निगुंज
योर्गुंजावह्निरितिज्ञानस्यप्रामाण्यं नचैवंविधप्रामाण्यग्रहस्यक्वोपयोगइतिवाच्यं पक्षीभूतज्ञानसमाना
कारज्ञानसाध्यनिष्कंपप्रवृत्तावुपयोगात्‌ प्रामाण्यसंशयइति एतदनुरोधेनैवप्रामाण्यंपरतस्त्वतोग्राह्यमिष्य
ते। यद्यपिज्ञानेप्रामाण्यनिश्चयोधर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनसंशयस्यधर्मितावच्छेदकसामाना
धिकरण्येनप्रामाण्याभावंधर्मितावच्छेदका वच्छेदेनप्रामाण्यमवगाहमानोनप्रतिवध्नातितथापि
प्रवृत्त्युपयुक्तस्यधर्मितावच्छेदकावच्छेदेनप्रामाण्यग्रहस्यस्वतस्त्वेसंशयानुपपत्तिरित्यर्थः नच प्रामाण्यग्रा
हकसामग्रीसत्त्वेकथंनप्रामाण्यग्रहइतिवाच्यं संशयजनकदोषेणप्रतिबंधात्‌ समर्थयति। समर्थ्यंवच
तद्धर्मिविशेष्यकत्वं नचैवंकथंहेतुग्रहइतिवाच्यं विशेष्येप्रकारग्रहेतद्धर्मिविशेष्यकत्वस्यसहजग्रहणात्‌ स्वतस्त्वंका

श्रीराम
२४

इमतेष्प

५ स्वतस्त्वेप्रामाण्यवतएवज्ञानस्यग्रहादनुमितिविषयप्रामाण्यकेऽनुमितिजनकज्ञानागोचरत्वात् ५

१ समर्थप्रवृत्तिजनकत्वंप्रवृत्त्यनंतरंग्राह्यंप्रागनवगतंप्रामाण्यमनुमापये १

१ ज्ञाने १ एकत्वस्यापि तयोरवछेद्यावछेदकभावःपर्यवसानगृहीतेसंभवात् ननुघटत्वव्याप्यकंबुग्रीवादिमतिघटत्व
प्रकारकत्वेनप्रामाण्येनुमीयमानेघटत्वव्याप्यकंबुग्रीवादिमत्वग्रहस्यावश्यकतयाततएवघटत्वसंशयनिवृ
त्तावलंप्रामाण्यानुमानेनेतिचेन्न कंबुग्रीवादिमत्वेघटत्वव्याप्तिग्रहंविनापिकंबुग्रीवादिमतिघटत्वप्रकार
कत्वहेतोर्घटत्वघटितप्रामाण्यव्याप्यत्वग्रहसंभवेनप्रामाण्यानुमानसंभवात् इत्यलक्षणं द्वितीया
द्यनुव्यवसायेनापिज्ञायनप्रामाण्यंगृह्यतएवैतस्मिन्ने ज्ञानविषयकजन्यज्ञानाज
न्यज्ञानादपि ज्ञानात्मानंव्यवसायेनैव घटघटत्वविशिष्टानांव्यवसायोपनीतानामन्यपस्थितयोरेवविशे
ष्यत्वप्रकारत्वयोश्चप्रकारत्वसंभवात् ननुज्ञानज्ञानस्यविषयाविषयकत्वात्कथंविषयघटितप्रामाण्यंज्ञ
स्येवमहतिचेन्न ज्ञानंयतोविषयाविषयकप्रत्यक्षाविषयत्वतोविषयाविषयतानियतत्वविषयताकप्रत्यक्ष
कं तदेतदुक्तं विषयनिरूप्यंहिज्ञानमतोज्ञानवित्तिवेद्योविषयइति ज्ञानंक्रियात्वेन।निर्विकल्पकप्रत्यक्षवार

४ व्यवसायं।गृह्णातिज्ञानेनोक्तसामग्र्याविषयतज्ज्ञानतत्प्रामाण्येतत्रितयविषयकज्ञानत्वस्यकार्यतावछेदकत्वात्।तेनैव।प्राथमिकानु ४
५ यत्रसंशयजनकदोषाभावस्तत्रप्रथमानुव्यवसायेनज्ञानेपुरोवर्तिविशेष्यकत्वस्यावगमेसतिविशेष्यतावछेदक ५
५ प्रकारकत्वनिर्णयवशात्तद्विशिष्टेइष्टतावछेदकप्रकारकत्वविशिष्टस्यावगमादवछेद्यावछेदकभावस्यापिसुलभत्वादि ५

५ नस्या ५

णापप्रसक्तेर्ज्ञानत्वेनैवप्रतिबंधकत्वंकल्प्यतइत्याशयः। यथातथेति तथाचज्ञानानुमितिरित्यप्रामाण्यानुमिति
रितिभावः मयेति मदीयत्वोल्लेखेनात्मज्ञाततयोःस्वरूपसंबंधः सूचितः घटत्वप्रकारकेति घटइत्तिरित्यपिवो
ध्यं योपद्वत्तियत्प्रकारकज्ञानत्तावान्सतद्विशेष्यक तत्प्रकारकज्ञानवानितिप्रामाण्यमुखव्याप्तेः तावत्त्वैव। घट
त्वप्रकारकज्ञानानुमानेनैव धर्मधर्मिविषयकत्वेन घटधर्मित्वविषयकत्वे सतिघटत्वेधर्मित्वविषयकत्वेन प्रा
माण्यानुमानोपयोरुभयोर्विशिष्टधीत्वानिष्ठप्रत्यपयोनिरूपितधर्मत्वधर्मितयोः समूहालंबनेप्युविषययोर्ग्रहो
तात्संसर्गिकधर्मधर्मिविषयकैकबुद्धिरूपविशिष्टबुद्धिविषयत्वस्यभेदः स्वीकार्य इतिभावः जातिरिति अन
भिनोमीसानुगतप्रामसत्याति इत्यर्थः तन्नु मन्त्रेवप्रतीति। भवतिच प्रामाण्यविशेषणज्ञानविधयाहेतुज्ञानादि
जन्यत्वज्ञानानुमितिजनकत्वेहेतुज्ञानादीति। अत्रप्रागुक्तविशिष्टेकारणतागृहस्यविशेषणेऽपिकारणत्व
वगाहित्वापारप्येसंभवतोवच्छेदकावच्छेदकाभावस्यच निर्णयंतुमप्राकरणत्वादुभयोर्हेतुत्वेज्ञानव्यापारकंलिंगमनु

२ तिमललएवसुत्यर्गं २ ५ संसर्गाग्रहकालीनस्य ५

मितिकरणमित्यूचुः तन्न अतीतस्य लिंगस्य स्पर्शोद्देन परामर्शेनानुमित्यनापत्तेः स्वजन्यव्यापारसंबंधेन लिंगहेतु
त्वापेक्षया समवायेन ज्ञानहेतुत्वे लाघवाच्च नच हेतुज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे जन्यमात्रादेवानुमितिप्रसंग इति वा
च्यं यंजनपित्वैवयस्य फलोपधानं तस्य तद्व्यापारत्वेन व्यापारपरामर्शं विनानुमित्सापाद्नासंभवादिति नचतथापि
स्मरणात्मकपरामर्शजन्यानुमितौ हेतुज्ञानस्य व्यभिचार इति वाच्यं पूर्वानुभवस्य संस्कारद्वारा तत्रापि सत्त्वात्
नच स्मृतिपरामर्शात्त्व व्यापकहेतुज्ञानत्वादिना प्रथमाप्रसिद्धत्वान्न हेत्वादिज्ञानं कारणं किंतु मनन एवेत्याहुः परामर्शो
विशेषणत्तात्त्व विधया हेतुज्ञानजन्यो विशिष्टपरामर्शः व्याप्तिविशिष्टेति व्याप्तिविशिष्टं च तस्य पक्षधर्मताज्ञानं चे
त्रिस्पस्य ति कर्मधारयः व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकमित्यर्थः नचैवं तथैव न्नुमुचितमिति वाच्यं विशिष्टस्यैव विशिष्ट
मिति ज्ञानानियत व्याप्तिप्रकारकत्वपक्षधर्मता वि[illegible]ष्यकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य लाभपरत्वादत्र व्या
प्तिघटकयावत्सदर्थानां विरुद्धं च लोपस्थितिमत्त्वो विशेष्ये विशेष्यतामिति परामर्शोपि हेतुः स्यात्तथा

पक्षधर्मतेति। पक्षे धर्मतया हेतुतावच्छेदकसंबंधेन ज्ञानमित्यर्थः। तेन वास्तविकहेतुपक्षसंबंधानवगाहिनोपि ज्ञानाद० २

१ कपरामर्शजन १ २ मितेरूपपत्तिरितिदिक् २

सतिव्याप्तिसंशयात्तं जायमानात्तत एवव्याप्तिसंशयोत्संदि[illegible]हानातादृशायएमर्शादनुमित्यापत्तेर्वारणायव्याप्त्यभा
वाप्रकारकत्वनिवेशापसांगौरवापत्तेः॥ ज्ञानं निश्चयः॥ तत्वं च तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं। तेन व्या
प्यसंशयात्रानुमित्यापत्तिः यथेति व्याप्यविशेष्यकोपनयस्यासांप्रदायिकत्वात् पक्षविशेष्यकएवपरामर्
र्शः कारणमित्याशयः अप्रमापरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारापत्तेः अनुमितित्वं द्विविधं चानुभववा
धितमेवेत्यत्रविस्तरः वह्निधूमसामानाधिकरण्यग्रहइति व्यभिचारग्रहे चेत्यपि बोध्यं धूमे दृष्टे सतीति
धूमदर्शनस्यैकसंबंधिज्ञानस्योद्बोधकविधया परसंबंधिव्याप्तिस्मृतिहेतुत्वात् व्याप्तिस्मरणाभिति।
नचैतानीमेवसंभूतसामग्री कानुमितिरस्तु ज्ञानद्वयस्य तत्र वाप्यावगाहकत्वेनाविशिष्टज्ञानस्य कल्पनायां गौरवा
दितिवाच्यं आलोकवान्वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानादनुमि[illegible]त्यापत्तेः॥ नचयेनरूपेण व्याप्तिग्रहस्तेन श्रीराम
रूपेण पक्षधर्मताज्ञानमनुमितौ तंत्रमिति वाच्यं अयमालोको धूमो वेति संदेहे पि तद्दृशाभाववैदृशति मानेति २६

५ इत्युपलक्षणं। ५ ४ इति भावः ४

१ स्त पाणामदनुमितस्फुरतेः ॥ व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानहेतुत्वापेक्षया लाघवाच्च कल्पनागौरवज्ञानं तु विशिष्टज्ञानं तदनु

मितिं प्रत्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वेन प्रमाणान्तरासिद्धमित्येवं हल्लसंकारणता घटकपूर्ववृत्तित्वं हि पदं लघूज्ञानाधीनं कारणता

ग्रहात्तस्मिन्नेवं भवतीति तत्र प्रतिबंधक तदेतदुक्तं फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति ततो विशेषणतावच्छेदकप्रक

रकाऽनिर्णयसंपत्तितः तृतीयेति व्याप्त्यनुभवस्य तत्सापेक्षया परामर्शेनापि सिद्धिहेत्वनुमितेर्जननादाह प

क्षतासहितेनेति परामर्शघटकीभूतां व्याप्तिं निर्वक्ति व्याप्तिश्चेति हेतुसमानाधिकरणेति वन्हिमान्धूमादित्या

दौ धूमसमानाधिकरणो न घटात्यन्ताभावः किंतु घटाभाव एव तत्प्रतियोगी च न वन्हिरिति तत्सामानाधिकरण्यं

धूमे सतीति लक्षणसमन्वयः धूमवान्वन्हेरित्यादौ [redacted]

च वह्निसमानाधिकरणो धूमाभावप्रतियोगी च धूम इति वह्नौ तत्सामानाधिकरण्येन व्याप्तिरिति तिनातिव्याप्ति

रिति साध्यसामानाधिकरण्यपमिति नचैवं एतस्याभोवह्निर्व्याप्य इति व्यवहारापत्तिरिति वाच्यं पदमात्रे

वह्नौ धूमसमानाधिकरणवह्निभेदप्रतियोगित्वाद्व्याप्तिवारणाय संतेति, नचधूमसमानाधिकरणघटसंताभाव

धूमसंताभावप्रतियोगित्वे वह्नौ नाव्याप्तिरिति [redacted] मेवचाभावसाध्यप्रतियोगिताधिकरणव्याप्यभावस

धिकरणकतानां

४ वह्निनानाभावैकसाध्यकेषु धूमादिसत्त्वात्तन्नीत्यायेनाव्याप्तिः स्पर्श्यामेव वह्नीनां स्वस्वव्यधिकरणधूमसमानाधिकरणाद्येकाभाव ४
४ प्रतियोगित्वात् । सामानाधिकरण्यं चैतदेवेति । तदभ्युपगमेपि रूपवान्घटो गिरीत्यादि सत्त्वे रूपीत्याद्यारेणावारणं तत्रैकस्यैव हेतोर्नाना ४
४ साध्यसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं । अप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितावच्छेदकताया धर्मस्य अधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य वि ४
४ ध्यवत्त्वात् । साध्यतावच्छेदकस्याविनाभावे तेषेत्तरीतिरनुसंधेयेति किमति दूषणम् । पर्याप्तिरिति वैशन्ते विशिष्टाभाववद्व ४

२७ छिन्नसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं तत्सामानाधिकरण्यं एतद्धर्मावच्छिन्नस्यैव तथा व्यवहार इति प्राचामुक्त-
चषकः मितिसम्प्रदायगमात् नन्वेवमपि तथाविधवह्निसमानाधिकरणासंभवात्पर्वतस्तद्वानिति ज्ञानादनुमितिः स्यात् व्याप्ति वि-
शिष्टस्य पक्षधर्मताज्ञानसंपन्नत्वादिति चेत् तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य तादृशसामानाधिकरण्याव-
च्छेदकतद्धर्मस्यैव वा व्याप्तित्वे तात्पर्यात् । अत्र व्याप्तिरिति संयोगस्य साध्यस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य हेत्वधिकरणे वृक्षे-
पि भावात् नन्वपरिच्छिन्नप्रतियोग्यनुपलब्धेर्दोषात्किंचिदवच्छेदेनापि द्रव्ये संयोगाभावस्य प्रत्यक्षासंभवात्कथं द्रव्ये सं-
योगसामान्याभाव इति वाच्यं संयोगसामान्याभावस्य दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वासंभवेपि कालिकाव्याप्यवृत्तित्वसंभ-
वात् जन्ये द्रव्ये वर्त्तमानत्वरूपं भाविनो जन्यैकत्वस्य कारणीभूतेनैकत्वसामान्याभावेन समहतुल्यवर्तिना गुणसामान्या-
व्याप्या भावरूपेण व्यापकाभावेन व्याप्यस्य संयोगसामान्याभावस्यावश्यं भावात् तदेतदभिप्रेत्यैवं द्रव्यत्वं हेतूकृतमि- अन्यसाधारणं
ति बोध्यं प्रतियोग्यव्यधिकरणेति यद्यपि प्रतियोग्यव्यधिकरणत्वं तदभावस्याविवक्षणादित्येव वक्तुमु- श्रीएम
चितं तथापि तदंशे घटनाव्युत्पत्तये पुनरनुवादः नन्वेवं प्रतियोगसामानाधिकरण्याधीनव्याप्तितो हेतुत्व २७

४ सावच्छिन्नाभावाभ्युपगमे विनिश्चितिः । नन्वेवं प्रमेयधूमवान्वह्निरित्यत्रातिव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकस्य प्रमेयधूमत्वस्य धूमत्वापेक्षया ४
४ गौरवेण वह्निसमानाधिकरणप्रमेयधूमाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं । कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिबलेन गुरोर ४
४ प्यवच्छेदकताभ्युपगमात् । अन्यथा यत्किंचिद्धूमवत्स्वपि तथाप्रतीतिप्रसंगात् । अनवच्छेदकेवच्छेदकतावगाहनादेव आयमानावाएर ४
४ तस्या अप्रामाण्येतत एव घटसामान्यभस्त्येयस्या अप्रामाण्यापत्तेः । ४

१ नवच्छेदकत्वग्रहेप्यनुमितिर्न स्यादिति चेत् मैवं। प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता १

मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन तद्बुद्धेरनुगमनीयाः विह्न्यादिहि सामान्याभावबोधेपि सा
मान्यघटितविशेषवत्ताबुद्धिः सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ जातायां नीलो घटोस्तीति बोधानुदयात् तत्कस्य हेतोः अ
त एवावच्छेदकत्वयोर्मान्यात्वं ताभावयोरुपग्रहः ननु प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्र
तियोगितानवच्छेदकत्वानुल्लिखेन साध्यतायां प्रतिवध्यग्रहाप्रसिद्धिरिति चेत् प्रसिद्धस्याहार्यस्य तादृशाविशिष्टसा
ध्यतावच्छेदकधर्मिकस्यानिरूढावच्छेदकत्वग्रहस्य विषयोयस्तद्विषयकत्रहत्वेनानुगमात् प्रकृते च शुद्धवान्हि
त्वस्यापि प्रसिद्धतथाविधग्रहविषयत्वात् तद्धर्मिकतथाविधावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वेनैव कारणीभूततद्बुद्ध्यनुग
मसंभवात् ननु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वस्य तदर्थत्वे संयोगी द्रव्यत्वादित्यत्राति व्याप्तिर्हेतुसमानाधिकरणस्य सं
योगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनस्य अभ्यथाविधाभावान्तरप्रतियोगित्वात् प्रतियोग्यनाधि
करणवृत्तित्वस्य तदर्थत्वेन पूर्वोक्तव्याप्तिता [illegible] समानाधिकरणस्य संयोगाभावस्य प्रतियोग्यन
धिकरणपदवैयर्थ्यात् प्रसिद्धानुमाने वन्ह्यभावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरण प्रसिद्धे रेवंवार

१ गुणादिवृत्तित्वात् न च प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणेति विवक्षितमिति वाच्यं हेतुसमानाधिकरण १

फदेवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेः भयथोपस्थितिकत्वेन प्रयोजनविरहात् तत्कृते विगतमाधिकरणत्वमि २
तिपृथक्स्याद्देशान्वयितयोगेऽधिकरणेऽतिहेतुसमाने त्वधिकरणेति त्रिपदपृथ्वीत्याभ्यसात् २

२८ चपक: [redacted]
णाद्धितिचेन्न वृत्तिवसैः [redacted] तियोऽप्यनधिकरणहेत्वधिकरणयो
र्भेदान्वयतात्पर्येणैवसर्वसामंजस्यात् [redacted] श्रीएम
प्रतियोग्यनधिकरणेचसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकाव २८

वच्छिन्नानधिकरणं बोध्यं अन्यथा वन्हेः समवायेन वन्ह्यनधिकरणे धूमाधिकरणे हृत्तिसमवायावच्छिन्नवन्ह्यभावप्रति
योगित्वेन वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगिशुद्धसत्ता
नधिकरणजात्यधिकरणप्रसिद्धाभावं तस्य च प्रतियोगितानवच्छेदकमेव विशिष्टसत्तात्वमित्यतिव्याप्तिर्वा तथा
हेत्वधिकरणमपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं बोध्यं अन्यथा समवायेन नाकाश
एवानपहृत्यामद्रव्यत्वादित्यत्र च विषयतया शब्दस्य च हेतोरधिकरणे आकाशे आत्मनि वृत्तिप्रतियोग्यनधिकरणी
भूते वर्तमानसात्मत्वाभावस्य गुणाद्यभावस्य च प्रतियोगितावदात्मत्वस्य अव्याप्त्यापत्तेः॥ न च तथापि कपिसंयो
गाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः कपिसंयोगाभावाभावस्य कपिसंयोगस्य गुणस्य प्रतियोगितावच्छेदक
गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणहेत्वधिकरणात्मवृत्तिकपिसंयोगस्याभावस्य कपिसंयोगाभाव
५ निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यं। यादृशप्रतियोगित्वं साध्याभावस्य प्रतियोगिता हृदयीसंयो
गसामान्याभावत्वावच्छिन्नागुणसामान्याभावत्वावच्छिन्ना च तयोर्भेदाभावात् त्र्यादश्राप्रत्युक्तेर्नोपादातुंम्रकाशात
२ यावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत्तस्माद् शप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यापि विवक्षितत्वाल्लक्षणसंगतिः। २
२ आत्मत्वादिक कपिसंयोगगुणात्मकस्य २
तस्य साध्यतावच्छेदकस्य २

चपक:

९८

दवच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाभावानधिकरणत्वस्यात्मन्यसंभवात् किंतद्धितीयैव तदनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छे-

दकेसत्वादिति यद्वा च कालोघटवान्कालपरिमाणादित्यत्र महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभाव एव तिष्ठत्प्रतियोगि

व्यधिकरणः प्रसिद्ध इति नाव्याप्तिः अत्र केचित् इदं संयोगिद्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः ॥ मूले महीरुहो विहगमसंयोगी

नाग्र इति प्रत्यक्षेण तन्मोन्याभावस्याप्रसिद्धत्वात्तयाद्रुमस्यापि संयोगानधिकरणत्वे प्रतियोगिव्यधिकरणात्तादृशा-

भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य संयोगत्वेसत्वात् अथ तन्मव्यापकतादशायां घटोन्यथा न द्रव्यादयो व्यवहार

तेषां विशेषणसंसर्गाभावविषयत्वेन युयोगि नित्यत्वमीप्रसंगात् कुतो वा मध्याघटेन घटत्वस्य साधु अथ व्याप्य

वृत्तिसाध्यक एवेतल्लक्षणं तत्र च प्रतियोगिवैयधिकरण्योपदर्शनं कालिकसंबंधेनाकाशाभावस्याभावे दैशिक

तया साध्येऽत्रात्मत्वे हेतावव्याप्तेर्वारणाय अथाकेवलान्वय्याकाशाभावरूपसाध्याभावप्रतियोगित्वस्य साध्ये

सत्वेनाव्याप्तेः अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यकेतु साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकासंता श्री म

भावेनत्समम सामानाधिकरण्यमिति इदं जन्यज्ञानविषयो ज्ञेयत्वादित्यादौ कागतिः प्रलयावच्छेदेन व्योमनि

यसाध्याभावप्रतियोगितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यापाघटितैव यथाश्रुततल्लक्षणमेव तथा साध्यव्यापकस्य साध्यवृत्ति
केवलान्वय्यंतरे साभावाप्रसिद्ध्या च लघुरूपीभूततल्लक्षणस्य साध्यव्याप्तिः॥ न च व्यापकाभावे यत्सामानाधिकरण्या
सूं ३ भावः इति विवक्षितमि च व्यापकीभूतस्य व्योमाभावस्याभावे व्यो हेतुसामानाधिकरण्याभावात् लक्षणसमन्वय
इति वाच्यं। केवलान्वयिनो व्योमाभावस्याभावानभ्युपगमात् प्रतियोगित्वस्यामर्थ्येवोपपादनादिति अत्र व
दंति साध्यसामानाधिकरण्याभावस्य व्यापकीयत्सामानाधिकरण्याभावस्तत्त्वं व्याप्तिः॥ व्यापकत्वं च स्वसमा
नाधिकरणाभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् एवं च संताभाववहलप्रमेवेस्मन्नविलनः पक्षतावेति स्तक
ता सामानाधिकरण्यात्तत्त्वं च एकदेशकालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं तेन स्विसाध्यपिवाकोली नास्तिदेः कालिक
संबंधेन स्विसाध्यपिवाविरहविशिष्टत्वेपि न क्षतिः नन्वपणमशाहृत्पक्षापगास्तत्वेपि ह्लिप्यविरोधिसत्वेपयनुमि
त्सा स्यात्र दा तत्रानुमितिरूपपत्तस्याउत्तेजकत्वं वाच्यं तत्त्वेन संभवति योग्यात्मविशेषगुणानां योगपद्यनिषेध।

२ ज्ञेय १
२ नवाकाय यो हेहेंत्तरीए स्य कालांतरीएस्य पुरुषांतरीएस्य वास्विसाध्यपिवाविरहस्यतदानीतत्रा [redacted] सत्त्वेनि शुष्कविशेषणतया सत्त्वेपि क्षतिरिति २

त्रपकः
३०

त्र कृतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणाभावमिति चेन्न । सिद्ध्यात्मकपक्षमर्यादनुमितौ इष्टसाधनताविषय
कानुमित्सातत्र तत्र पक्षताया अप्रयोजकताया आवश्यकत्वात् । परं तु यादृशेच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वेनुमितिः स्यान्नु
मित्सा विशिष्य घटनीया । अन्यथा सिद्धिसत्त्वेपि किं चिन्त्यानेन जायमानतामितीच्छायामप्यनुमितिप्रसङ्गः । नन्वनुमिति
त्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वमनुगतमेवोच्यतां लाघवात्तावतायुक्तस्थलेनुमित्सापत्तिवारणादिति चेन्न प्रात्य
क्षिकसिद्ध्यात्मकपक्षमर्यादनुमितानंतरं प्रत्यक्षामहानं ज्ञायतामिति सेवंविधेच्छासत्त्वे प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेनुमित्युत्पत्तिस
स्थो त्त्वेच तदनुमत्त्वापत्तिरिति एवं [illegible] पपत्तये विशिष्येवोत्तेजकत्वकल्पनादत एव मालिंगकेच्छायामप्यनु
मित्सापत्तिर्वारिता । अत एव च समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेप्यनुमितेरनुदयेनानुमितित्वप्रकारकेच्छायाः श्री।एम
मुत्तेजकीकृत्य तस्याः प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वमेवबाधितं न तु पक्षतायां प्रकृष्टं तर्क्तं वोपुक्तः । इयं च पक्षता स्वप्र
तियोगिसिद्धिविषयकपक्षव्यवहारप्रयोजिके सम्बन्धिकमनमन्त्रानं सवंधेयं भावपक्षतापेक्षत्वानिरवे ३०

४ सिद्धिकालीना ४

२ एकदेशवारणाय विशेष्यं २

५ तत्र च प्रतिज्ञा(दि)वाक्यस्य यथोक्तबोधजनकवाक्यत्वेन न प्रवेशः किंतु [illegible] न्यायांतर्गतप्रतिज्ञादिपंचवाक्यत्वेनैव ५

र्शत्वाभ्यां भेदे प्रदर्शनीये प्रतियोगिविषयाश्रीष्ठोपाधिरिति कं साध्ये सम्भवादौ प्रदर्शयति तन्वेति अवयवत्वमिति अव
यवत्वं न्यायांतर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं न्यायबहिर्भूतवारणाय सत्यंतं न च प्रतिज्ञाद्येकन्यायांतर्गतमुपादा
य न्यतमत्वं निर्वाच्यमिति वाच्यं तथा सति प्रतिज्ञासमानाकारबोधजनके प्रतिज्ञैकदेशेऽतिव्याप्तेः पूर्वदलस्य
मेकवाक्यतिभावेतिव्याप्तेः ।। न्यायावयवत्वेनैकदेशवारणाय तद्भेदप्रवेशेऽन्योन्याश्रयः न्यायान्यतमत्वं तद्भिन्नभिन्न
त्वं तितेनैवैकदेशानि रासः एकदेशो न प्रतिज्ञेति प्रतीतेरिति वाच्यं तथापि न्यायांतर्गतत्वघटितस्य प्रतिज्ञादि
पंचकस्यान्यतमत्वनिर्वचनापेक्षया व्यातेर्लक्ष्ये कदा तत्प्रवेशे लाघवात् न्यायांतर्गतत्वं न्यायत्वविशिष्टनिरूपित
विषयिताव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वं ।। नन्वत्र प्रतिज्ञात्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वे संभवः प्रतिज्ञादिभिन्नयोरुत्तदे
कदेशयोर्भेदस्य प्रतिज्ञादावभावादितरव्यात्वे कदेशेऽतिव्याप्तिः । प्रतिज्ञाद्येकदेशेतरभेदाभावादितिचेत्प्रति
ज्ञाद्यन्यतमत्वं परिमाणप्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सत्युभयघटकभागद्वयाघटितत्वं वक्तव्यं ।। एकदेशवारणाय स्य

द्वितीयस्य सत्यंत स्य प्रवेशः ॥ नन्वर्थस्तु यघटरूपावच्छिन्नं प्रतिज्ञादिघटकं तत्तद्रूपावच्छिन्नभेदकूटस्य ॥ द्रूपसामा
३१ नाधिकरण्यं तद्रूपवत्वे सतीति ॥ प्रतिज्ञाद्येकदेशादेस्त्वाद्येकदेशघटितसमुदाये ति व्याप्तिवारणायाविशेष्यं ।
न चासौ यक्तलद्वयघटकं भागद्वयघटितत्वाद्व्याप्तिरिति वाच्यं प्रतिज्ञाहेतू हेतूदाहरणे उदाहरणोपनयावुपन
यनिगमने इति विशिष्येवो भयस्यवक्तुमशक्यत्वादिति ॥ नत्वेवमपि प्रतिज्ञोदाहरणभागद्वये ति व्याप्तिरिति यास्र तिवाच्यं।
ति संधानेन्यायान्तर्गतत्वाच्छ्रूयमाणा क्रमस्यैव न्यायान्तर्गतत्वात् हेतावघटकं स घटत्वप्रतिज्ञापाप्रघटकं
तादृशभागद्वयाघटितत्वमित्ति तु परमार्थः तेनावयमिस्यनिगमनेनुषंगपक्षेपि न तत्राव्याप्तिः न्याय
त्वं पुनरुचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपंचकसमुदायत्वं मुख्यमकृतप्रतिज्ञादिसमुदाये ति व्याप्तिवार
णायोचितेति तत्वं च हेत्वाद्युत्तरप्रतिज्ञादिरूपैकैकसमुदायविहरणमत्वं घथ्यानयेसुशास्त्रीनसमुदायेग श्रीएम
तमतः प्रतिज्ञादि मतिज्ञाहेतुमात्रसमुदायवारणायपंचकेति उचितानुपूर्वीकाणां प्रतिज्ञादिपंचैव न्यायेति वि

ग्रहात्प्रतिज्ञादिपंचघटितोऽराशीनवाक्यांतरसमुदायवारणं। न्यायत्वं समुदितपंचकस्वपर्याप्तमिति दर्शयितुं समुदायग्रहणं। ननु प्रतिज्ञात्वं न्यायघटितं वक्ष्यते न्यायत्वं च प्रतिज्ञात्वघटितमित्यन्योन्याश्रय इति चेदुदासीनाद्धिक्यवारकन्यायत्वाघटितमेव प्रतिज्ञात्वादि न्यायैकदेशत्वं भावनीयं ...साधकताख्यलीयन्यायत्वमनुभवसिद्धं ... न्यायेत्री ज्ञाया हकोदाहरणाघटितचतुष्पदवेष्टवपर्याप्तिमिति तु विभावनीयं साध्यादिविशेषनिष्पत्रितप्रतिज्ञादयो वाच्या इति न विभिन्नसाध्यकादिहेत्वादिसमुदायेतिव्याप्तिः दुष्टं चेत्यादेविसाध्यादेरननुगमादननुगमो साध्यादेरपीष्यत एवेति बोध्यं प्रतिज्ञामुदाहरति यथेत्यादि तथा च तत्र साध्यनिर्देशः प्रतितेति ऋषार्थः साध्यो विधेयधर्मविशिष्टो धर्मी तथा च विशिष्टे पक्षे विशिष्टस्य साध्यस्यान्वयबोधकं वाक्यं प्रतिज्ञेति फलितमित्याह यथा अस्मिन्नानिति उदाहरणाक्रान्तसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं न पक्षतावच्छेदकविशिष्टइति तदुदासः॥ न च पक्षतावच्छेदकस्य हेत्वन्यपक्षे तत्र प्रतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं पक्षतावच्छेदके

२ तथा पंचपदार्थे पर्वतवह्निपदार्थान्वितमतुवर्थसंबंधिन एवाभेदेन प्रकारत्वात्तदुक्तरूपसंभव इति वाच्यं। नामार्थयोः २
२ साक्षादेवाभेदेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् तया प्रकृते च मतुवर्थभेदसंबंधेन प्रकृत्यर्थस्य साध्यस्य तत्रान्वये विवक्षितविरहात्। २
२ समानविभक्तिकयोरभेदान्वयबोधाभावेऽपि तात्पर्याभावादित्यस्यापि च ... शक्यत्वादित्याशयः। २

४ [redacted] साध्यतावच्छेदकेविधेयतावच्छेदकत्वपर्याप्तिरविवक्षणेपिनक्षतिः ४

चक: धर्मितावच्छेदकत्वस्यपर्याप्तेर्विवक्षणात् उदाहरणाजन्यबोधीयधर्मितावच्छेदकतापाश्रयधूमवन्महानसत्वोभयप ८१
र्याप्ततयातिप्रसंगविरहात् उपनयाच्चपक्षतावच्छेदकविशिष्टेनसाध्यतावच्छेदकविशिष्टस्यैवप्राप्तिज्ञानमितितत्
३२ द्युदासः नचसाध्यस्यापिहेतुत्वसंभवात्तत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेतिवाच्यं सिद्धसाधनविषयान्यायप्रयोगानंगीकारेणतल्लक्ष
णाभिधानात् निगमनेचाव्यपरानुषंगोनास्तीति [illegible] । न्यायावय [illegible] वत्वेसतीतिविशेषणाच्च
नोपनयस्यायमादिनिगमनांतभागेतिव्याप्तिरिति नचप्रतिज्ञानसाधनांगंविप्रतिपत्ते [redacted] :पक्षपरिग्रहेत
त्रप्रमाणाकांक्षायांहेत्वभिधानस्यैवप्राप्तत्वादितिचेन्न विप्रतिपत्त्यनंतरसमयबंधानंतरंप्राश्निकानिरूप्यत्वंसाधयेतिम
ध्यस्थस्यएववादिनोवाकांक्षायांप्राप्तानिरूपितंसाध्यंनचसाध्यनिर्देशं विनाहेतुवाक्यंनिष्प्रतियोगिकमन्वयं बो
धयितुमीष्टे तस्मात्साध्याभिधानेविनानहेतोराकांक्षान्वयान्वयबोधकत्वमितिप्रतिज्ञासाधनांग साध्यनिर्दे ३२
शानंतरंकुतइत्याकांक्षायांसाधनताव्यंजकविभक्तिमल्लिंगवचनमेवोचितमन्यथानाकांक्षिताभिधानेनिग्रह

५ इत्यथान्यायांतर्गतत्वेऽरत्रिवः प्रत्युपदर्शितप्रति कदेशेतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वा ५
ज्ञायाए

ह्नोके तथैवाकांक्षानिवृत्तेरिति प्रतिज्ञानंतरं हेतूपन्यासाहृदत्वाद्धूमादिति नन्वेवं हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिसमभ्यायाव
यवत्वे नच निगमनेतिव्याप्तिरिति वाच्यं विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वस्य तदर्थत्वात् हेतुत्वे प्रमेय
मित्यादिप्रतिज्ञावाक्यापेक्षया विभक्त्यर्थेति नचेदमपि हेतुत्वविभक्त्यर्थ एवेति कथमतिव्याप्तिवारणमिति वाच्यं विभक्ति
जन्योपस्थितिसहकारेण तादृशबोधजनकत्वस्य लाभात् तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमनवारणाय हेतुत्वे
ति विशेष्येति च अन्यथा तज्ज्ञाप्यबोधस्यापि ङ्गिभक्त्यर्थाश्रयत्वविशेष्यकत्वात्तस्मादिति पंचम्यर्थहेतुत्वविषयक
त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणात् ननु तथापि वह्निव्याप्यकधूम ज्ञापकत्वसाध्यकवह्निर्धूमादिति प्रतिज्ञादिस्थली
येतस्माद्धूमादिति निगमनेतिव्याप्तिर्विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वादिति चेन्न धूमादितिष्ठज्ञापक
ताया वह्निहेतुपक्षात्तदितित्वेन पक्षधर्महेतुव्यापकत्वात् ज्ञाप्यत्वस्य पंचम्यर्थत्वेपि संप्रदायविरोधे न तत्राप्रतिज्ञा
दामिदं अस्यैताभावानुप्रतियोगिसाध्यसमानाधिकरणापक्षसपक्षहेतुवचनं केवलान्वयि पक्षवृत्तित्वेसति वि

बाधकः ३३

२ शब्दे ३ नित्यत्वे साध्ये २

पक्षाद्व्यावृत्तियोहेतुस्तद्वचनं केवलव्यतिरेकि पक्षवृत्तित्वे सति सपक्षवृत्तित्वे सति विपक्षाद्व्यावृत्तिर्योहेतुस्तद्वचनमन्वयव्यति

रेकीति विशेषलक्षणानि कथायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं न तु धूमवत्त्वादिति मतुपो व्यर्थत्वादिति बोध्यं पक्षतावा

मवत्त्वे सति वाक्यकरणा प्रत्यक्षत्वादित्यपार्थकं विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य विभक्त्यंतावच्छेदकसान

न्वयादिति तन्न सत्तदस्याध्याहारसापेक्षत्वे सति समीचलात्सामान्यवत्वस्य वाक्यकरणा प्रत्यक्षत्वे सामानाधिकरण्य

स्योपस्थितौ विशिष्टहेतुतान्वयात् नामार्थयोः साक्षाद्देवान्वयस्याव्युत्पन्नत्वे [illegible]भिकसामानाधिकरण्यस्यापि तस्माद्बो ५ प्रकृते दे ५

धनसंभवात् हेत्वाद्युक्तेकथमप्यगमकत्व मिसाकांक्षायां व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुपदर्शनं प्राप्तौ व्याप्तेर्विशेषण प्रीएम

त्वेन प्रथममुपस्थितत्वात् तद्दर्शनायोदाहरणमिसाकांक्षायामिति ॥ तन्नं यद्विहितरूपवत्त्वोद्यैर्हेतुसाध्याभावसंबं व्यापकत्वाभिमत ६

धिनि साध्यहेत्वभावसंबंधबोधकवाक्यत्वं क्वेपनयवारणाय द्वितीयकेत्यादि उदासीनवाक्यवारणाय वाक्यत्वे न्यायावय ३३

वत्वार्थकं साध्यसाधनसंबंधबोधकत्वे साध्यसाधनाभावसंबंधबोधकत्वं विशेषलक्षणद्वयं यत्तु न्यायावयवत्वं [illegible]

१ व्यापकत्वाभिमत १ २ व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यबोध २ ३ धूमवान्सवह्निमान्यथा महानस ३ ४ संसर्गविधया ४

१ न च घटितं निरुक्तमेव १

ष्टांतवचनमुदाहरणमिति तन्न दृष्टांतप्रयोगस्यसदृष्टांतोपन्यासस्यमनिबंधनत्वेनासार्वत्रिकत्वात् नचसाध्य
पदस्यव्यापकत्वलक्षणायांदृष्टांततात्पर्यग्राहकत्वमितिसार्वत्रिकएवेतिवाच्यं वीप्सायाएवतथात्वेनयोयोधूमवान्स
वन्हिमानितिसत्तएवव्याप्तिप्रतीतेः न्यायाचार्यास्तुसहचारमात्रप्रदर्शकमुदाहरणंतथाचवीप्सांविनास्यधूमा
धिकरणोवन्हिमत्वावोधनाद्धिकरणांतरेव्यभिचारशंकास्यादितिवीप्सामावश्यकी[illegible]मन्यंते तन्नमणिकृतः
दृष्टांतप्रमेयेपदव्याभिचारागनात्वादित्यत्रैवंसतिवीप्सानावश्यकतापत्तेः सहचारग्रहस्याप्तद्भावानवगा
हिनोव्यभिचारशंकाविरोधित्वाभावाच्च नचैवंतत्सदेवीप्सातवमतेनस्यादेकत्रवीप्सयैवतासर्वग्रहात् मम
तुविरूपोपस्थितयोर्वैरूप्येणपारमार्थ्यंसाव्यपकीसकृद्बुध्यति ःशाब्दःसकृदर्थंगमयतीतिन्यायसन्नेऽपिति
वाच्यंदृष्टत्वात्किंतुविरूपोपस्थितयोरपितदापामर्थ्यंसंभवद्बुद्धिस्थवाचकता घघत्वापेप्रातिजहित्वगोनाथ्यन
न्यस्यतन्नस्रातिवदितिनव्यसत्तिविरोधोपि वाच्यंतत्रहिंसंवादित्वादीपरिशिष्टेवासत्रोपंपव्याप्तीप्यपत्तिंवा

स्य सेकाति क्रमसमनंतरमे कृत्स्ने केवैव एर्पस्य प्राप्तिरिति सर्वानुभवसिद्ध प्राग्बोधानुपपत्तेरिति

पक्षक: सा नेदं दृमागीदरूवप्रपदे देविवाभावंससमभूमिपालकूसत्वतस्य देवीक्षे तिथेः व्यग्रचित्तो व्यापक व्यापकतायांकस्यवि

३५ स्यदस्यतात्पर्यग्रहोपक्षीणा सा तत्रतस्य देवीक्षो क्रमुत्त्माव्यर्थैवापकर्षवक्र: प्रागुपस्थिततया व्यर्थानां कथंचित्तसाम्प्री

स्य विवक्षा तत्राप्यसो नावष्टपकी वैरूप्येणापगमश्री विवक्षायां तदावष्टपकतां तु न वा रव्यामौ ति उदाहरणानंतरं भ

वतु माहित थापि व्याप्तं किं पक्षे वर्त्तते न वेसाकांक्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वोपदर्शनाय उपनय इत्याह वह्निव्या

धूमवानयमिति ५ प्यैति तत्र तथा च हेतु साध्यानुमित्योपपयिक व्याप्ति विशिष्ट प्रकृत हेतुप्रकारक पक्षविशेष्यक प्राग्बोधजनकत्वम

ति न्यायावयवत्वं अन्वयपमतिरेकुराहरणद्वयसंग्रहायोपपत्तिकांत व्याप्ति विशेषणपदांतर व्यावृत्ति: पूर्ववदुन्ने

या साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वबोधकावयवत्वं विशे श्रीराम

षलक्षणद्वयं उदाहरणान्तरएव न्यायप्रयोग इति तु न्यायुक्तं तृतीयलिंगपरामर्शस्य वचनात्तादृशो भात पं ३

विशिष्टपरामर्शस्य हेतुत्वानंगीकारेपि पक्षधर्मताज्ञानस्यावष्टपकतात न च हेतुवाक्याद्वेतदवगम इति वाच्यं। ३५

क्ष ३

[illegible]

[illegible]

कोऽत्र हेतुरित्याकांक्षायामनुक्तस्य तस्य पक्षधर्मतायां तात्पर्याभावात् नच हेत्वंतवाक्याज्ज्ञानज्ञाप्यत्वेवगते पक्षधर्मतासं
पोभविष्यतीति वाच्यं अप्रामाण्यशंकाकलंकितत्वात् नच हेतुवाक्यादेव तदुपस्थितौ प्रतिपाद्यानामुपनयं विनैव
पक्षे तदुपनीतभानं संभवतीति वाच्यं पक्षे हेतुमत्ताग्रहवतां तदुपनीतभानसंभवेपि तच्छून्यानां तदसंभवात् अ
अपदस्थानां तत्रैव तदुपनीयत इति नियमानंगीकारेपि प्रतिपाद्यकेन यथोक्ताकांक्षानिवर्तकवाक्यप्रयोगस्यावश्यं
कर्तव्यत्वादन्यथावयवांतरेष्वेवं प्रसंगात् अबाधितासत्प्रतिपक्षितत्वयोरलाभेपि तदभिप्रायपर्यवसानादुपनयानंत
४ द्विमानिती४ रं निगमनं प्रयोज्यमिति साहाय्यमस्मा इति॥ तन्वेवमप्युक्तमायावयववाक्ये प्रतिपदव्यावृत्तिः [illegible] अ प्रा
मिधानाभिधेययोर्व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिंगप्रतिपादनादेवपर्यवसाने निगमनानर्थक्ये विपरीतशंकानिवृत्तेरपि
तत्त्वेसिद्धत्वविशिष्टसाध्यबोधकत्वात्तत्रैवेति वाच्यं साध्यस्यानुपस्थितौ तस्मादिति विभक्त्यर्थानन्वयप्रसंगा
त् तदभावेचोपनेसमीहितानिर्वाहात् अथ स्वपक्षसत्त्वबाधाभावः प्रयोजक इति तद्बोधनाय प्रयोजनमितिचेत्

[illegible]

४ सति [illegible] साध्यज्ञानजनकवाक्यत्वं ॥४॥

२ भावात् [illegible] निगमने [illegible] विपरीतशंकानिवर्तकं नच [illegible] साध्य [illegible] २

१ असति हि बाधबुद्धावनुमतः ... बोधस्य बाधाभावरूपयोग्यता ... नसाध्यता ... मिचा ... वभवत्सा अनुमितेरव्याप्ति ... रित तद्रूपव्याप्तिज्ञानसाध्यता चेति १

चषकः ... गमे सति यन्नभवति तत्तदभावज्ञानसाध्यमिति व्याप्तेः ... निगमनात्तरं तद्धेतो अबाधितत्वादिबोध ... स्तद्वाचक

३५ पदाभावात् नच ज्ञानज्ञाप्यत्वं निगमनादवगतेति हेतुकतयावगतात्तथाविधपक्षहेतुत्वाल्लिंगादिति वाच्यं पूर्वा

न्वितहेतुविमर्शस्यैव पुनरन्वयेन निराकांक्षत्वादिति केचित् आकांक्षाक्रमाधीनतादृशबोधोत्तरमेव तद्बोधसंभवात् बाबाधितत्वबोधेषु

नवत् तथाविधपक्षहेतुत्वमुपनयेनैव बोधितमिति निगमनानर्थक्यमिति वाच्यं उदाहरणोपनयाभ्यामवगतस्य

पुनर्बोधने किं प्रयोजनमित्याकांक्षा परिकल्पितस्याबाधितत्वादिबोधप्रयोजनकैस्तदन्यथानुपपत्त्यात्मके नकू

लतर्केण तथाविधपक्षहेतुत्वेः बाधितत्वादिव्याप्तेनिश्चये संभवेन निगमनोत्तरमेवाबाधितत्वबोधः संभवे स्य ५

ति न तु प्राक् अननुकूलतर्कानवतारादिति तथाविधबोधसंपादकं निगमनस्यावश्यकत्वमिति अत्र प्राञ्चः प

ध्यात् तस्मादिति सर्वनाम्नाहेतोः पञ्चम्याः पूर्वोक्तार्थोपहपलाभापत्यासाध्यांशास्यापितयौतिसर्वनाम्नास यमि ३

मुक्तत्वेन्द्रः पचत्यग्निरूपस्यपमपितध्येतिवैरिति वदंति तत्र बहूनां प्रक्रमोपाधिविधेयाभिमतानन्वयापातः चै श्रीराम

त्रः पचति मैत्रः पठस्यपमपितध्येतिवत् योग्यतायावन्नाहाविवक्षापकांतत्तरे धर्मस्यान्वयोगादावपिभावात् न तमा ३५

२ ... प्रतिज्ञापेक्ष्यानिगमनस्यान्यूनविषयकबोधाजनकत्वेनोपक्रमोपसंहारयोर्विरोधापत्ते २

४ केचित्त्वबाधितत्वादिबोधप्रयोजनकत्वान्यथानुपपत्त्या निगमनघटकतत्पदस्यैवाबाधितत्वादिलक्षणोपस्थापकत्वं ... १४

बोध १ दिसत्त्रज्ञानज्ञाप्यत्वेतुहेत्वंतान्वयबाधादेवविवक्षितान्वयैः।साध्यस्यविशिष्योपस्थितौपुनरनुवाद्यत्वनिष्क्र
यात्मागुरूक्तयुक्त्याबाधितत्वावगमः संग्रापततत्वनिर्णायिनीषयोऽत्ववयवलक्षणस्यवाक्यत्वघटितस्याभावादे
वनावयव त्वंकितुन्यायांगतामात्रेणकुतःकथमितिकंष्कोद्धारस्तुतादृशाजिज्ञासायाः प्रकारांतराद
प्यकामादनावश्यकतेतिभेदे। स्वीयेतिपरकीयव्याप्त्यादिज्ञाननिरपेक्षेणस्वीयव्याप्त्यादिज्ञानेनसाध्य
सिद्ध्यर्थंन्नपार्थ्यतिप्रसंगः परकीयव्याप्त्यादिज्ञाननिरपेक्षत्वमेवव्युत्पादयति नन्वेति तत्स्वीयव्याप्तिज्ञा
नेननयितव्ये पंचाष्टप्रयोगंपंचावयववाक्यमाहुः परप्रतिपत्त्यर्थमितिपरोक्तः। यदःस्वीयव्याप्तिज्ञानवानि
तियावत्तस्यप्रतिपत्त्यर्थंबोधायेत्यर्थः। नाहनकश्चिद्दूषद्दृतिभावःसाध्यस्यव्यतिरेकइति रात्रिमव्यतिरेका
प्रतियोगिसाध्यकइतितुनिष्कर्षः। तेननसिद्धसिद्धिव्याघातःयथाघटइति अत्रवदति साध्याभावदृ
त्तित्वमेवव्याप्तिर्लाघवात्स्वायपक्षःसाधनभेदस्यभेदात्त्र यत्संबंधावच्छिन्नसाध्याभाववतिहेतोरवृत्तित्वे

२ तेन गगनधर्मिकावृत्तित्वस्य हेतुगगनवृत्तावप्रत्यक्षविरोधितया वह्न्यभाववद्वृत्तिगगनवृत्तित्वमिति ग्रहेऽसंभवे विनानुमित्यापत्तिः २

चवक: गृह्यते तेन संबंधेन साध्यसिद्धिः फलं साध्याभाववति येन संबंधेन हेतोर्वृत्तित्वं तेन संबंधेन पक्षधर्मताधीः का

३६ रणमिति नातिप्रसंगः आकाशादेस्तथात्वेपि पक्षधर्मताज्ञानविरहान्नानुमितिः निविष्टतावांस्तत्र सामाना

धिकरण्यं वृत्तिमत्त्वं वा अभिधेयत्वादिरूप घटादिवृत्तित्वं केवलान्वयित्वेनोक्तं नन्वप्रमेयत्वहेतुकात्तदनुमिति

रनुभाविकी [illegible] अभाववति धूमादेः समवायेन तत्तदभाववति पटादेः संयोगेन वर्तमानत्वाद् द्वित्वं वा

भावो वा [illegible] जातिमद्गुणत्वाद्गुणत्व घटादि साध्यकं विलीयेत नातिगुणभाववतोः समवेतत्वसंयोगित्व

योरप्रसिद्धेरिति चेदुपदर्शयेतदपि केवलान्वयिनः [illegible] वाच्याधिकरणवृत्तित्वसाध्याभावकत्वमेव

व्याप्तिं स्वज्ञानानुगमस्य [illegible] इति [illegible] हेत्वधिकरणवृत्तित्वं साध्याभावस्य साध्यग्र श्रीराम

हविरोधितानियामक संबंधेन वा [illegible] भवति वह्न्यभावस्य कालिकसंबंधेन [illegible] भाव

वांस्तासमवायादिस्तत्र हेतुमति जातासादेस्तथाविधसमवायेन [illegible] व्याप्तिः किं च संयोगावच्छिन्नघट ३६

४ सत्तादेर्द्रव्यादिवृत्तित्वं [illegible] नन्वप्रमेयत्वादिलिंगिकात्तदनुमिति [illegible] ५ सामान्यगुणान्यत्वेः ५

२ साध्याभाववद्वृत्तित्वलक्षणेऽपि साध्याभाववत्त्वेऽपि साध्याभावतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यत्वाद् यथा प्रसिद्ध्यनुमाने २
१५६ पं० १ २ प्रदर्शितायाः व्याप्तेः सुग्रहाए २

भावे साध्ये विषयितया हेतौ घटे लक्षणद्वयस्याप्यव्याप्तिः विषयितया हेत्वधिकरणे ज्ञाने साध्याभावतावच्छेदकसं
योगेन तद्व्याप्तत्वाभावः संयोगेन साध्याभावात्मकघटाधिकरणे निर्विषयिणि द्रव्ये हेतुतावच्छेदकविषयितया च हेत्वे
र प्रसिद्धेः हेतेन निरुक्तव्याप्तिद्वयस्याव्यापकत्वमाशङ्क्य सा नो व्याप्तिद्वयोद्धारेऽपि न निस्तार इति पक्षातिरिक्त इति इतर
भेदस्यापि व्यतिरिक्तभावादिति भावः तच्च पक्षातिरिक्ते हेतुसाध्ययोः ग्रहे त्वयसहचारग्रहासंभवाद्व्याप्तिग्रहे क
थमनुमानप्रवृत्तिरिति वाच्यं वस्तुतः साध्याभावे हेत्वभावसहचारग्रहे व्यभिचाराग्रहे च सति हेत्वभावव्याप्तिग्र
हाद्व्यापकाभावे न हेतुना व्याप्याभावस्य साध्यस्य सिद्धेः व्यापकत्वेन साध्यप्रसिद्धिं विना तदभावाज्ञाने व्याप्ति ताए
रे कव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वं साध्यसिद्धौ चासिद्धसाधनमिति चेन्न साध्यस्य घटादावेव प्रमाणसिद्धत्वाच्च पृथिवीतरभि
न्ने सद्रूपमतीतो भावो न प्रसिद्धसाधनं किं तु पक्षे प्रमाणसिद्धसाधनं दोष एवं न भवतीति चेत् यत्रोद्देश्यप्रतीतिः
सिद्धा तत्रैव तस्य दोषत्वात् यथा ए क्षतावच्छेदकनानात्वे निरवच्छिन्नमेव साध्यसाधनं यथा गिति सिद्धावितित

२ तावत्तत्संशोधितत्वात् [illegible] व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिर्ग्रहात् तदुक्तमाचार्यमतं कण्ठोक्तं नाथव्यतिरेकव्याप्ताविति तत्तत्तोऽवर [illegible] सुखस्मितः

चषक: ३७ यत्तु व्याप्यस्य वचनपूर्वं व्यापकस्य तत्तत्तः परमितिसंप्रदायादितरभेदस्य व्यापकस्य पूर्वं वचनं विहद्धमतमाह व्यतिरेक
व्याप्ताविति तथा चपक्षे व्याप्तिप्रदर्शनीयातस्य पूर्वं वचनमित्येवं संप्रदायस्यहतीति भावः एतेनान्वयव्याप्तिघटकत्ता
वस्य साध्यज्ञानादेवान्वयव्याप्तिज्ञानोत्पत्तौ व्यतिरेकसहचाराग्रहानस्य तद्धेतुत्वेमानाभाव इति सूचितं अत्र वदंति। मितिसामग्र्यां२
व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीनाद्यधीनानुमितित्वेनानुभवात् कारणाभावात् सामग्रीभेदकल्पनाया आवश्यकत्वान्नु
भवैकाधीनत्वात् किंतु विजातीयात् कारणामपि प्रमाणांतरमर्थापत्तिरेवास्तु एतत्प्रमाणद्वयमभावसमग्रील
वे युगपदन्वयव्यतिरेकिधर्मद्वयप्रतिसंधानमिति॥ अत्र [illegible] अन्वयव्याप्तिविशिष्टविपक्षधर्मतापादेल्ल द्मर्थ
प्रसंगादिति भावः इहोत्तेन्द्रूयमाणस्य पदस्य प्रसंक्तस्य समानपदार्थेत्वितवाक्यार्थबोध [illegible] तेः प
दलाघवमभिप्रेत्याह पक्षसपक्षेति विपक्षव्यावृत्तत्वराहितमिति॥ तत्र विपक्षाप्रसिद्धेरेव तत्कार्यव्यभिचारसु श्रीरम
ष्ठु संभवेन तस्यानपेक्षणादित्याशय: सपक्षसत्त्वाहितमिति॥ तत्र व्यतिरेकव्याप्तेरेवग्रात्युत्तयान्वयव्याप्ति ३७

१ अन्यथासिद्धसाधनाद्युक्तेरिति भावः ।

वा १

ग्राहकाच्च पक्षसहचारसामानाधिकरण्यादितोऽन्वयः । पक्षस्य घटकपक्षतादिकं निर्वक्ति साध्यसंदेह इति साध्याभाववन्निति । वा १ ध्याभाववत्त्व
साध्यमभावो यस्येति व्युत्पत्त्या साध्यतद्धेतोरस्यंतामोभ्याभावयोरुपग्रहः इदमुपलक्षणं पक्षनिष्ठेसाध्यव द
त्पत्वेरस्यापि बोध्यं साध्यविरोधिसाधक इति साध्यविरोधिपदस्येति व्युत्पत्त्या साध्यरूपप्रतिबंधकग्रहविषयः साध्य
मितिपर्याप्तसाध्याभावव्याप्यसाधकव्युदासः साध्य ग्रहस्य साध्याभावव्याप्यग्रहे विरोधित्वे मानाभावा
त् तस्य साध्यविरोधिनः साधकत्वसिद्धस्य पक्षवृत्तिव्याप्तिपक्षधर्मताश्रयः पक्षनिष्ठो साध्याभावसाध्यवदन्य
त्वव्याप्याविति यावत् साध्याभावसाध्यवद्धेतुग्रहयोर्विरोधित्वस्य साध्यग्रहे सत्त्वेनोभयोपग्रहः इदमु
पलक्षणं यथोक्तव्याप्यवान्पक्षः इत्यस्यापि बोध्यं ननु साध्यव्यापकत्वेन संदिग्धोपाधौ निश्चितसाध्याभाव
वद्वृत्तित्वनिश्चयसंभवात्संच हेतोः सोपाधिकत्वलिंगप्रतिपादनादनुमितिसाध्यतिरिक्तापत्तिकतद्दानीं निश्चितसाध्याभा
स्यापि पक्षव्याप्तत्वस्य १ ववद्धाहेत्तत्वस्यैतत्रघ्ननिश्चये पक्षेपि विवक्षितत्तदपि नाप्येवेसाध्ययेनोत्तमपति सोपाधाविति तथाच नि

४व्यभिचारि निरूपकाधिकरणान्यत्वादेरा ४ न चेह विशिष्टोपाधिर्निषेद्धुं शक्यः। विशिष्टाविशिष्टयोराघातात् ५

चषकः श्चितसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुदूषकत्वेन निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य सहेतुधर्मस्यापि तथात्वापत्तिरिति समत

३८ मध्यगावश्यकता यथा घटेतत्तथात्वरूपं वा अंतत्वं साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वं न सोपाधावितिभावः उपाधीनि

साध्यव्यापकेत्यर्थः व्यभिचारितेति ननु साध्यसंबंधत्वे किं मानं नवेहोपाधिरिति प्रत्ययएवेति वाच्यं सोपाधौ

साध्यव्यापकस्यैकस्यापि भावस्यापि संभवादिति चेन्न नेहोपाधिरिति प्रत्ययेन तत्सामान्याभावादसत्याश्र

याश्रापि भावसंबंधेतसद्धेतोरपि साध्यव्यापकविशिष्टत्वान्नेहोपाधिरिति प्रत्ययानापत्तेः उपाधिरिति हे

त्वात्संबंधेन यद्धेतुविशिष्टं हेतौ स इत्यर्थः साधनेति तदव्यापकत्वं तत्समानाधिकरणाभाव प्रतियोगित्वं त

दभावव्याप्यव्यापकत्वमिति प्रतियोगित्वघटितव्यापकस्य निर्वचनस्य प्रामाण्यं उपाधिपदस्य योगरूढं तत्रस्व

निष्ठधर्मसंक्रामकत्वं योगार्थः स च धर्मः साधनादिपरस्परमभिव्याहारगम्यतात्पर्यविषयो व्याप्तिरूपः सा श्रीराम

ध्यसम व्याप्तस्योपाधावसतीति तमेवोपाधिमनन्ते व्यापारावार्थी दृतिदर्शयति आर्द्रैधनप्रभवेति॥ वह्नि ३८

३ अथ व्यानुमानदूषकोपाधिः शक्यते निरूपयितुं हेतुदूषकोपाधिर्न तु रूपं नोपाधिलिङ्गत्वा यत्नतुल्यत्वं स प्रतिपक्षे तदनुमाय ३

३ नयसंगात्किं तु व्यभिचारे व्याप्यत्वं। दृष्टं च साधनव्यापकत्वं तु न भवत्येवोपाधिः पक्षे धर्मादिरिव तस्यापि नीति ३

३ यत्र नरं तु सव्यापकत्वं दले प्राप्य व्याप्यमत एव सत्संतापदृष्टिरप्यर्थवती ३

द्रव्यत्वेति बहिष्ठावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वेऽप्युपाधेर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं चात्मन्युद्भूतरूपव्यभिचारीति तद्रूपमुपात्त
रूपं अर्थितावच्छेदके व्यभिचारेऽव्यापकत्वं दूषकतावीजं साध्यविषमव्यापकेऽपीति सोऽप्युपाधिः शास्त्रेऽभवत् एवेत्याश
येनाह। भूतत्वपवत्वमिति साध्योपाध्योर्व्याप्यव्यापकभावग्राहककार्यकारणभावरूपानुकूलतर्कस्फोरणा
योद्भूतेति जन्यत्वादिति नत्वायमपि पक्षधर्म एवेति पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसाङ्कर्यमिति वा
८ च्य भेदेऽपक्षतायामसाङ्कर्यात् वस्तुतो व्यभिचारगवेषणायामुपस्थितस्य ध्वंसस्य पक्षत्वेऽप्युदाहरणतया
स्रक्षते रित्याप्रायेण तथाभिधानात् ननु किमुक्तोपाधित्रयसाधारणं लक्षणमिति चेत् स्यादेतत् पर्यव
सितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं पर्यवसितत्वं च पक्षधर्मतावललभ्यत्वं यथा शब्दोऽनित्यत्व
तिरिक्तो यः शब्दधर्मस्तदतिरिक्तधर्मवान् प्रमेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्साध्यमनित्यत्वं तस्य व्यापकं
कृतकत्वमुपाधिः। यदि वा तस्यैव कृतकत्वमपि शब्दे साध्यतेति दानित्यत्वमुपाधिः नन्वेवं बाधकत्वेना व्याप्यता

५ साध्योपाध्योरिति ५

३ तस्यपर्यवसितपक्षीयसाध्याव्यापकत्वाद्व्यभिचारोन्नायकतया चलक्ष्यत्वात् ३

३८ ध्यतियमच्युतोपिकश्चकेरूपाधिरूस्याम्।। पर्यवसितं नियमयन्दूषकतावीजसाम्य आदिति अनेन साधनपक्ष
धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोप्युपाधिः संगृह्यते ताद्रूप्यस्यापि साध्यस्य पर्यवसितत्वादिति अथ काकःश्यामो
मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वेव्याप्तिः। निरुक्तकत्वोपाधेरदूषकत्वापत्तिः। नहितद्व्यभिचारेणहेतौ अ
दूषसाध्यव्यभिचारः शक्योन्नेतुं यतः बाधानवतारेतादृशव्यभिचारासिद्धेः नवा पर्यवसितसाध्यव्यभिचारस्सा
ध्यव्याप्यत्वविरोधीति चेत् अत्र लक्ष्यतानियामकं दूषकतावीजंसमानतिपक्षोन्नायकत्वं न चैवं साधना
व्यापकत्वं व्यर्थमिति वाच्यं साधनव्यापकस्यैकस्य कानाम्नुपाधिमवहन्ताभावेनव्यावर्त्तनीयत्वात् पक्षेत श्रीराम
वत्वेदकादेरुपाधितावारणाय पक्षावृत्तित्वे सतीति देयमेवेति अत्र केचित् साध्येपक्षोक्तपर्यवसितत्वविशे
षणोपादानस्यसाफल्यत्वेसिद्धे व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतजन्यमहत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्रानित्यः स्प
र्शद्रव्यासमवेतत्वमुपाधिः साध्यवति हि नित्यद्रव्यासमवेतत्वं पर्यवसितं साध्यं तत्साध्यव्यापकंसाधनाव्यापकं ३८

५ तत्समर्थत्वाद्वत्रत्र कृतकत्वमुपाधिर्न तु काकपक्षतायां तद्दसमर्थं शाकपाकजत्वमिति ५

४ वक्ष्यमाणस्यानुक्ता रीतिः स्पष्टार्थः स्य ४

चेतन्न नन्वेवमनवस्थानान्निरवयवस्पर्शवत्त्वं किंचिदस्तीत्यतश्श्यामत्वं वा अमितितत्समवेतेत्यपर्यवसितं साध्यमाप्ति
यथाश्रुतेपि२ नोपाधिः आम्लपाकसमवेतरूपवत्त्वं तथा त्वापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेदस्त्वेवमापाततः तथापि पक्षधर्म
तावच्छेदकसाध्यसिद्धावुपाधिर्निष्फलस्तदसिद्धौ कस्य व्यापकः नहि सोपाधौ पक्षधर्मतावच्छेदकसाध्यं हि
ज्ञातिमस्य व्यापकउपाधिः स्यादितिनांकिंचिदेतत् अत्र वदन्ति यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं
स उपाधिर्लक्ष्यः एतदेवाव्यवहितेरीधितिकृतः तथाहि उन्नीयत इति शेषः उ व्यापकत्वं च तत्सोपपतापदार्थव्या
तिपक्षधर्मते तथा च यद्व्यभिचारोपयद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूत यत्किंचिदधिकरणवृत्तित्वसामान्यं सा
ध्यव्यभिचारव्याप्यं साधनवृत्तित्वं च तद्धर्मावच्छिन्नं तत्रोपाधिरित्यर्थः तेनार्द्रेन्धनाभाववद्वृत्तित्वेन वन्हौ धूमस्य
भिचारसाधनेप्यार्द्रेन्धनेन्द्रव्यत्वादिना न तत्रोपाधिः। गुणत्वेनासिद्धस्य तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्यैवं न्घ
वृत्तित्वात् प्रकृतसाध्यव्यापके भाववन्मात्रवृत्तित्वं साध्यव्यभिचारव्याप्यमवच्छिन्नसाध्यव्यापके वृ
१ तूपो ध्य १
२ नसंयोगेन धूमे साध्ये समवायेन वन्हौ हेतौ २
२ साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वविशिष्टकृतसाधनात्मकपक्षीभूत २
पुनः साध्यव्यापकत्वमित्यर्थः १

चषकः
८०

दकाधिकरणीभूतत्तदभावाधिकरणाद्वृत्तित्वमित्युभयत्रापिलक्षणसमन्वयः अत एव कृत्स्नत्वेन रूपवत्त्वे साध्ये
सत्ताद्रव्यत्वजलत्वमात्रविशेष्यकधी विशेष्यत्वे सति जलत्वसमवेतानित्यत्वे सति वा पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वादित्यादि
नाप्रकारेण द्रव्यत्वे रूपव्यभिचारोन्नायनसमर्थोपि पृथिवीत्वाभावादिर्नोपाधिः नहि पृथिवीत्वात्मकस्य तद
भावस्याधिकरणं तादृशं किंचिदस्तीत्यद्वृत्तित्वसामान्यं साध्यव्यभिचारव्याप्यं पृथिवीत्वादावेव व्यभिचारात् न
च व्यभिचारोन्नायकतामात्रेण प्रकृतोपाधित्वनिर्वाहः किंतु कथकानां तथाविधव्यवहारविषयत्वेन तद
वच्छेदकं च यथोक्तं [redacted] गौरवात् अ
तएवेदं जलमाकाशादिसत्त्वस्य व्याप्यत्वेन जलत्वाव्याप्यत्वोन्नायकस्यापि द्रव्यत्वादेरसंग्रहो न दोषायाप्य
र्थेवं स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वमेव न तथा स्वलाघवात्तत्क्रोडीकोपाधावप्यसत्तिवेत् एवं तर्हि सा श्री एम
ध्याभावसाधनोभयाधिकरणादृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेवं तथा स्वत्वे लाघवात् तत्त्वमहार्थंतरतीयाप्रमाणोना ८०

४ मनुसाध्य अभिचारव्याप्यमित्यस्य स्थाने ऽव्यभिचरितत्वघटितस्वसामानाधिकरण्यरूपसाध्यव्याप्यत्वाभावव्याप्यमित्येवोक्तं तावतापि पृथिवीत्वाभाववारणादिति वेन्न ४
२ रूपसत्त्वोर्व्यवहारविषयतावच्छेदकस्य तत्र ऽव्याप्त्वे ऽसंधेनोपाधिव्यवहारानभ्युपगमात् अधेर २

१ सामानाधिकरण्यविशेषणोपादित दूषणानेव्यभिचारस्यानिवृत्तिलान्नतत्तथे १

विरुद्धसाधारण्या १

१ तारस्यपृथिवीत्वाभावव्याप्तत्वा १

य सापिसएवार्थः हेतुरूपमात्रज्ञानेतेषांनोपाधि व्यवहारहेतुरितिचेत्सामिदतदुक्तेपि व्यर्थैवमुद्दष्ट्याव्यापकस्य
त्वेसाध्येव्याप्यतावच्छेदकं नियमतस्साद्धर्माधर्ममनुसारं तिते यद्वतिसाध्यव्यभि चारनियमोभवतुपाधिव्यभिचारस्य
तथास्यपामोमित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वेमित्रातनयत्वेयथावायुः प्रत्यक्षःप्रमेयत्वादित्यत्रोद्भू
तरूपेचात्मान्यद्रव्यत्वे अन्यथासतामित्रातनयत्वमात्रविशेष्यकधी विशेष्यत्वेसतिशाकपाकजत्वव्यभिचा
रित्वादित्यादिनाप्रकारेणतत्रापिव्यभिचारोंशं व्यवहार्यानानीदृक्पृथिवीत्वाभावोपि तदुक्तं सर्वसाध्यसमा
नाधिकरणाः सदुपाधयः हेतोरेकाश्रयेयेषांस्वसाध्यव्यभिचारितेति ननुजलंलोहवद्द्रव्यत्वादित्यादौजलत्व
त्वतेजस्त्वोभयमुपाधिः स्यादुपाधिताश्रयीभूतजलत्वस्यसाध्यसमानाधिकरणत्वाद्द्रव्यत्वरूपहेतोरधिक
रणेपृथिव्यादौयस्मिन्कस्मिंश्चित्साध्योपाध्योर्व्यभिचारश्चेतिचेदत्राहुः यदभावेनयद्वद्न्यत्वेनवासाध नव
तिसाध्याभावउन्नीयतेसउपाधिर्लघिवारतएवजलत्वतेजस्त्वयोस्तदुभयत्वेननक्वचिदप्युपाधित्वमिति य

१नुमानसंभवेत्तदनुसरणं हभास्यो[illegible]मूदधिकरणोयदव्यभिचारः साध्यव्यभिचारनियतःसएवोपाधित्वेनेते ५ १ अन्यत्वेउभयाभावेदिति[illegible]रूपसाध्य

पक्षः

६१ व्यभिचारित्वेनेत्यस्यापि स एवार्थः तथाहि यद्व्यभिचारित्वेन हेतुमद्वृत्तित्वविधया साधनस्य पक्षतावच्छेदकीभू-
तस्य साध्याभावरूपसाधनस्य सहानवृत्तित्वं सिध्यतीति लक्षणां तु पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्याप-
कत्वं यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छिन्नं साध्यं पर्यवसितमित्युच्यते स च धर्मः क्वचित्साधनमेव क्व-
चिद्द्रव्यत्वादिकं क्वचिन्महानसत्वादि तथाहि समव्याप्तस्य विषमव्याप्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण
साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्फुट एव व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारित्वनियमात् साधनपक्षधर्मा-
वच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यभिचारित्वेनापि साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव यथा ध्वंसस्यानित्यत्वे सा-
ध्ये भावत्वस्यैव वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपस्य विशेषणव्यभिचारिणि साधने विशिष्टव्य-
भिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् अत एव नार्थान्तरं विशेषणव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साध- श्रीराम
ने विशिष्टव्यभिचारः सिध्यन् विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादायैव सिध्यतीति पक्षधर्मतावलात् अनुमा

प्रतीतेरपर्यवसानात् ननु पक्षधर्मताबलात्कृतसिद्धावर्थ्यांतरं महानसत्वस्य साध्याश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभि
चारिवहिर्द्रव्ये अद्रव्ये तद्रूपव्यभिचारित्वात्तेन मनत्वं विनाश्रितत्वव्यभिचारिजन्यभावत्वव्यभिचारित्वादिति वा व्य
भिचारोन्नयनीयः तावन्मात्रे कृते वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं जनकत्वादावति
प्रसंग इति चेत् तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमप्युच्यतां स्वानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मत्वेन वा
ते धर्मा अनुगमनीयाः तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तु न तन्निष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं किंतु तद्धर्माधिकरणीभू
तसाध्याधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपं भद्रं साध्यव्यापकोपाधिसाधारणं इदं च प
त्रैव स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारो यत्र च स्वाधिकरणे साध्यं तद्धर्ममात्रवृत्तिर्यो धर्मस्तदधि
करणे उपाधिव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारः साधनीयः॥ अनुकूलतर्काभावेनोपाधित्वोपपादि
कसाध्यव्यापकत्वानिश्चयात्पक्षेतरेति व्याप्तिः यत्र च साध्योपाध्योः साध्यहेत्वोर्वा व्याप्तिग्राहकस्त

चषक: ४२

स्यान्नैकत्रव्याप्तिनिश्चयस्तत्र संदिग्धोपाधित्वं व्यभिचारसंशयाधायकत्वात् यत्र च नाद्यस्यैकत्रानुकू
लतर्कावतारस्तदाहेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितं पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वाद्धेतौ साध्यव्यभिचारसंशयाधायक
त्वमपि न संभवतीति नो सोसंदिग्धोपाधिरपि ननु संदिग्धोपाध्यंतरवत्पक्षेतरोपि व्यभिचारशंकामादधानः
केन वारणीय इति चेत् सत्यं कथकसंप्रदायानुरोधात्कथायां संदिग्धोपाधित्वेनापि पक्षेतरो नोद्भावनीयः
केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधेः फलं तथाहि अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादावयोगोलकं धूमाभाव
वदार्द्रेंधनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवादिति इदं च साधनव्यापकोपि कश्चिदुपाधिः यथा वायुः पृथिवी क
ठिनसंयोगादित्यादावनुष्णाशीतस्पर्शः न चात्र स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यं सर्वत्रोपाधेर्दूषणांतरसांकर्या
दित्याहुः तन्मते च पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वं लक्षणं शेषं दर्शितदिशावसेयं हेत्वाभासद
तिहेतोराभासा दूषकतावीजानीति व्युत्पत्त्या हेतुदोषा उच्यंते ॥ हेतुवदाभासंते इति व्युत्पत्त्या तु क्रूरदोषवंतो दुष्ट श्रीराम ४२

हेतवः अनुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य वा साक्षात्प्रतिबंधकं यद्यज्ञानं ते दोषाः॥ नच पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र व पत्र १
ह्न्यभावभ्रमस्याप्यनुमितिविरोधित्वाद्धूमाभावो दोषः स्यादिति वाच्यं यस्येत्यस्य यादृशविशिष्टस्येत्यर्थात् न
च तथापि वह्न्यभाववत्त्वविशिष्टस्य तथात्वात्तद्दोषतावश्यमिति वाच्यं ज्ञाननिष्ठानुमितिविरोधितायां यादृश
विशिष्टविषयकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वस्योक्तत्वात् नचैवमत्रेन ह्रदपक्षतायां ह्रदोपि न दोषः एतत्प्रतिबंधक
ताभ्रमे ह्रद इति ज्ञाने वस्तुतो वह्न्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वादिति वाच्यं यद्धर्मविशिष्टधर्मिणो धर्मधर्मि
भावावगाहिनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितनिश्चयनिष्ठयादृशविशिष्टविषयकत्वस्य तथाभावविवक्ष
णात् नचैवं व्यभिचारिहेतोरेव दोषत्वे तद्रूपस्य तत्राभावात्सोऽदुष्टः स्यादिति वाच्यं यथाकथंचित्तद्रूपस्य
तत्रापि सत्त्वात् नचैवं वह्निव्यभिचारित्वव्याप्यत्वाप्रयोजकमपि दुष्टः स्यादिति वाच्यं यादृशविशिष्टविषय
कं ज्ञानं यल्लिंगकानुमितिप्रतिबंधकं तद्रूपस्य हेतुदुष्टत्वस्याभ्युपगमात् विरोधित्वं यं च सहकृतानुमितिप्रति

६ स्यात्तद्धर्मो बाधः स्वपदार्थो भवेदिति तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं न तस्मिन्निति सेयं व्याप्तिः स्यान्न त्वेवमस्तीति ६

१ कतावच्छेदक १

चषक: वेधर्मकांतराघटितत्वेनानुमितिविरोधितावच्छेदकमिति न प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्यानुमितिप्रतिबंधक
तानतिरिक्तत्वे नित्यविरोधितापत्तिः नचैवं धूमव्यभिचारिवह्निमान्पर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमाभाववत्तादृशवि
४३ शिष्टपर्वतात्मकेबाधे व्याप्तिसत्त्वाबाधाविषयकप्रतीतिविषयस्य धूमव्यभिचारिवह्न्यात्मकतादृशप्रतिबं
धकतावच्छेदकांतरस्य घटकत्वादिति वाच्यं त्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतासामान्यावच्छेदकत्वाविषयकप्रतीति
तिविषयकं यद्यत्वं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारप्रमेयत्वविशिष्टबाधादिकं प्रसिद्धं तद्विषयकप्रतीतिविष
यत्वस्य विवक्षितत्वात् उक्तबाधस्य त्वेनावच्छिन्नप्रतिबंधकतासामान्यावच्छेदकस्य व्यभिचारे बाधावच्छिन्नप्रति
बंधानुमितिप्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वादित्यत्र विस्तरः। अत्र तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं एव
धित्वं तत्त्वं हेत्वाभासत्वं सत्प्रतिपक्षादौ विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा तत्त्वं च हेतौ ज्ञानरूपसंबंधेन नचैवं ४३
ह्निमान्धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्यानुमितिविरोधित्वाद्धेतौ ज्ञानरूपसंबंधेन तद्वत्त्वस्यापि सत्त्वात् सङ्के

३ तिप्रमेयत्वविशिष्टनिरूपकविशिष्ट बाधरूपस्यासिद्धत्वात्तादृशावच्छेदकांतरविषयकप्रतीतिविषयत्वं प्रमेयत्वविशि ३

५ तादृशावच्छेदकांतर ५

३ षणानिर्मुक्तोक्तबाधेपी ३

३ किंवासाद्ध्यतानवच्छेदकविशिष्टं हेतुदोषत्वं इ ३

४ अत्रेत्वोध्यम्पर्वतोवह्निमान्धूमादित्यादौपर्वतादेः कांचनमयत्वाभावोमाभूद्दोषइतितद्धर्म्मावच्छिन्नेत्तत्सक्ष्मकं तद्धर्म्मावच्छिन्नेतत्साध्यकं तद्धर्म्मावच्छिन्नेतद्धेतुकानु ४
४ मितिप्रतिबंधकत्वंवाच्यं तथाचनिर्वह्निः पर्वतोवह्निमानित्यादौनकोपिहेत्वाभासः स्यात्तादृशानुमितेरप्रसिद्धत्वात् ... वत्ता ... पक्षेतादृशसाध्य ४
४ स्यतथात्वंविशिष्टता ... निस्पष्ट ... विशेषविधिप्रयंतत्वं ... सामान्यनुगमेदुर्निरूपतामितिरिक्तव्यनुगंधेयमिति ... धू ४
४ मवान्धूमव्यभिचारीविह्नेरित्यत्राव्याप्तेः । तत्काद्यनुपायोदोषास्तावद्न्यान्यत्वमेवहेत्वाभासत्वं ... तिनुसंभवाभिप्रायमिति ४

तोऽपिबाधितत्वापत्तिरितिवाच्यं ॥ तत्रबाधितव्यवहाराभावेनज्ञानस्य संबंधत्वाकल्पनाद्धाविशेषेतत्रैवसत्प्रति
पक्षव्यवहारेणतत्कल्पनादित्याहुः तत्रबाधसत्प्रतिपक्षावनुत्तौ ॥ सव्यभिचारविरुद्धासिद्धास्तुकारणज्ञानस्यविरोधि
नः व्याप्तौभविष्यतिचेतदुपरिष्टात् व्यभिचारोन्नयनद्वारेणानुमितिकारणव्याप्तिग्रहविरोधिधर्म्मोपाधिमावर्तनाय
साधारणादितिनान्विभजते सव्यभिचारइति सव्यभिचारंविभजते साधारणेतिसाधारणंलक्षयति साध्येति सा
ध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानमनुमितिकारण एतद्दृष्टान्ततेत्यादिरूपव्याप्तिग्रहस्यविरोधि ॥ अस्तुयः सपक्षेविपक्षे
चभवेत्साधारणस्तुसएवहेतुः असाधारणं [redacted] लक्षयति सकलसपक्षे
ति सपक्षसामान्यावृत्तित्वप्राप्तये स कलेति सपक्षंसाध्यवांस्तद्व्यावृत्तत्वंतद्वृत्तित्वंतथाचसाध्यसमाना
धिकरणादितिफलितं अस्यज्ञानंव्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यग्रहविरोधि ॥ अन्यत्तुयावत्भयसमाध्याह
त्रः सत्वसाधारणोमतः अथवसाध्यतदभावाभ्यांनिष्क्रान्तादिन्यहेतुः अनुपसंहारिणंलक्षयति स
र्वैति सर्वपक्षोयस्येतिव्युत्पत्त्यासर्वत्राबाधितसाध्यकत्वमित्यर्थः ॥ अस्यज्ञानंव्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधि
पक्षः संदिग्धसाध्यवांस्तथा च १

३ वह्निमांस्तद्वह्निमान् ३

१ नवं धूमः किंतु ... साध्यसंदेहे ... १
... व्याप्तिरूपस्य ... पक्षसंबंधेन ...

वघक:

५४ [redacted] केवलान्वयिसाध्यकानुमितिः पुनरन्वयव्याप्तिज्ञानादेव व्याप्तिग्रहविरोधित्वं यत्रप्रमाणाभावेऽप्येषामित्येकहेत्वाभा
सत्वमित्यवधेयं । अव्याप्तत्वेऽप्येवानुपसंहारी किं केवलान्वयिपक्षकः अत्र सामानाधिकरण्यग्रहस्थलाभावान्नानुमि
तिः न च सिद्धिसिषाधयिषासत्वे व्याप्तिनिश्चयसंभवात् सहेतुत्वेनालक्ष्ये सिद्ध्यभावस्य केवलान्वयित्वादिति व्याप्ति रिति
वाच्यं साध्यसंदेहरूपस्य पक्षत्वस्याविवक्षितत्वात् इत्थं च साधर्त्रिकस्य संशयस्य सामग्र्याप्रतिबंधान्न कुत्रापि साध्य श्रीएम
ग्रह इति हेत्वाभासो व्याप्तिग्रहस्तु अत्र न च सर्वत्र धर्मितावच्छेदककसंशयसामग्रीसत्वेऽपि घटत्वधर्मिता
वच्छेदककसाध्यनिश्चयोत्पादे बाधकाभावच्छिन्नाभासत्वानुपपत्तिः यत्र यत्संशयसामग्रीति कश्चिदपि न तत्र अ
य इति चेत् एवमपि तस्यैव हेतुत्वं ततएव विरोधित्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यमेव अतएव तत्प्रयोजकः संशयोऽपि न तस्य
संशयविषयत्वप्रसिद्ध एव तस्मादनुमित्यनुत्पादप्रयोजको न कश्चिद्धेतुदोषः सहचाराग्रहानंतु पुरुषापराध इति वदंति ५४
विरुद्धं लक्षयति साध्याभावेति पृथिवी गंधवती नित्यत्वादित्यादिवारणाय व्याप्तिपर्यन्तं साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधया अव्य

॥ सहचाराग्रहस्य ॥

लिंगकायाअनुमितेःप्रसक्तायाःप्रतिबंधोसद्धेतुकताबीजं नन्वेवंसत्प्रतिपक्षाभेदः नच हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो हेत्वे
कोविरुद्ध इति वाच्यं तथापि तत्रान्वयिना हेत्वंतरेण प्रतिबंधस्तत्रसत्प्रतिपक्षो यत्रतु व्यतिरेकिणा हेत्वंतरेण सत्प्र
हेत्वाभासांतरएवेत्तोरीति चेन्न अयं गोत्ववत्वादिति वादिनं प्रतिनायं गोरश्ववत्वादित्युद्भावितेतव साध्याभावसाध
कत्वाज्ञानात्साध्यसाधकत्वं भ्रमस्तपश्चानुन्नायको विरुद्ध एवन सत्प्रतिपक्ष इति नैवं हेति सत्प्रतिपक्षलक्षण
सपूर्वं कृतत्वादुदाहरणं दर्शयति सत्प्रतिपक्षो यथेति साध्यव्याप्यपरामर्शकालीनसाध्याभावव्याप्यपराम ५७
र्शविषयः सत्प्रतिपक्ष इत्युच्यते तद्दृष्टसपि वेचित रत्वं कोपाकृतस्तु यथा घटाभावव्याप्यवताज्ञाने विद्यमा
नेपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानमेवं सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशंखत्ववत्ताज्ञानेपि नादिदोषे सति पी
तःशंखइति धीः एवं शुद्धस्य व्याप्यकारणादिमत्ताज्ञाने साध्याभावव्याप्यवत्त्वकोटाादिमत्ताज्ञाने च स
ति कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षसंवलनदशायां संशयरूपानुमितिर्न

त्वपक्षः

वातिसंशायकत्वमेवसत्प्रतिपक्षस्य दूषकताबीजं यत्रैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्र संनिकर्षवशाद् उभयकोटिकः

संशयः स्यात् न भवतीत्यपरकोटि भासकसामग्र्या स्वतन्त्रवत्त्वेन कल्प्यते कल्पनायाः फलबलाधीनत्वा । इति वदंति तदपरे नम

८५ न्यंते तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमाने तदुपनीतभानविशेषणशाब्दबोधादेरनुदयाल्लौकिकसंनिकर्षाजन्यदोषविशे

षाजन्यज्ञानसामान्ये तस्य प्रतिबंधकतालाघवात् न तूपनीतभानविशेषशाब्दबोधे च पृथक्प्रतिबंधकतागौरवात्त

था च प्रतिबंधकसत्त्वात्कथमनुमितिः नहि लौकिकसंनिकर्षस्थले प्रत्यक्षसामग्रीवत्सत्प्रतिपक्षस्थले संशयानुमितिः प्रामा

णिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि ज्ञानं विशेषणीयं कथं तर्हि कोटिद्वयव्याप्यदर्शने प्रात्यक्षिकः संशय इति चेत् त

त्रोभयत्राप्यप्रामाण्यज्ञानात् अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव तादृशज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति बाधबुद्धेः प्रतिबंधकता

यामप्येषैव रीतिरनुसंधेया अत्र पक्षतावच्छेदकाभाववत्त्वेन न सिद्धसिद्धिव्याघातः सिद्धसाधनं पक्षे साध्यनि श्री।एम

ती यः स्फुरदं तु स्वरूपसदेवानुमितिविरोधीति न हेत्वाभासरूपस्तत्र स्पष्टा अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तथैवापि दि: ८५

४ नन्वनित्यत्वसाध्यतायामपि प्रकृताक्षतिरितिवाच्यं। तथात्वे बाधेन सांकर्यात्। अणु ४
४ एवं विशेषो ध्यवसायकर इति न्यायात् ४

द्विरोधिनीसामानाधिकरण्येनच्चत्तस्यां सिद्धिमात्रेबाधेत्वेतद्दैपरीत्यं बोध्यं क्रमेणोदाहरति शब्दावित्यादिनेति हस्ता
दिमतयेतिच पक्षाहत्तिः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगी तेनभागासिद्धिसंग्रहः शब्दोनित्यइति। यद्यप्यनित्यः शब्द इत्य
नित्यत्वसाध्यतायाः निःसंदिग्धप्रतिपत्तयेवक्तुंयुक्तं तथापिशब्दत्वस्यसाध्यताभ्रमस्तत्राप्यस्तित्विव्याख्यानतोविप्रोष
प्रतिपत्तिस्त्विहापिसमानेतिसांप्रदायिकप्रतिज्ञायाः परित्यागोनोचितइत्याशयेनेत्थमभिहितमेवमग्रेपि सोपा
धिरिति एतन्मते प्राचोक्तं प्राञ्चस्तुव्याप्यत्वासिद्धिरण्यानीलधूमादिकंभवेदित्याहुः अत्रनव्याः नीलधूमेव्या
प्तिसत्वात्कथंव्याप्यत्वासिद्धिः ननुस्वसमानाधिकरणातादृशधर्मांतराघटितस्यैवव्याप्यतावच्छेदकत्वेननीलधूमत्व
स्यधूमत्वघटितत्वान्नतद्रवच्छेदेनव्याप्तिग्रहसंभवइत्यसक्तैवव्याप्यत्वासिद्धिः। धूमप्रागभाववत्त्वादिसंग्रहायस्वस
मानाधिकरणेति यद्येवंवह्निमद्व्यावृत्तित्वमप्यवच्छेदकंनस्यात् तद्येष्टापत्तिः धूमत्वालोकत्वाघन्यापत्ति
तावच्छ्रुकधर्मावच्छिन्नतल्लिंगकानुमितिनिर्वाहकस्यास्पविकात्मकतयातथात्वस्यसर्वसंमतत्वादितिविभा
५ यत्तुतत्तुसोपाधिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतयाततः साध्य एवं प्रसिद्ध्यायत्र इति सर्वसामं ५
५ जस्यं। वह्निरितिआकाशादिसापिजेष्यं। स्वरूपासिद्धिसंकीर्णहृदोवह्निमान्धूमादिति ५
५ बाधेव्याप्यत्वासिद्धिसंकरेतेनदोषायायोनोलकंधूमवद्धृदइतिव्याप्तिव्याप्तसंकीर्णं इव ५

ष्टेषकः

व्यातेतत्तावत्समानाधिकरणो नितिहायसव्यापकेसेवोच्यतामिति चेन्नाय तोहेतुतावच्छेदकेनतिरिक्तवृत्तितत्त्वहपव्याप्यता
वच्छेदकत्वावगाहित्वानस्यैवानुमितिहेतुतावाच्यामथाप्रमेयत्वसामानाधिकरण्येनव्याप्यत्वावगाहिनोवह्निमदस्याद्व
न्निप्रमेयवानितिज्ञानादप्यनुमितिसापत्तेस्तथाचसाहचर्यसंबंधहपतदनवच्छेदकत्वावगाहिनोनिहक्तव्याप्यत्वासिद्धि
ज्ञानस्यग्राह्याभावानवगाहितमानुमितिहेतुत्वाभाविरोधित्वात् तस्मान्नात्रव्याप्यत्वासिद्धिः सुरूपत्वधिके
ननिगद्यतेइतिपत्रसाध्यमसत्त्वसाधनंवाहुर्याप्यत्वासिद्धइतिवदंति [redacted] साधारणासाधारणप भिन्नत्वेसतिपरामर्शविरोधित्वंनुत्रि श्री
तयानुगतैर्बोध्यं परामर्शव्यान्वयव्याप्तिहपादेया तेनानुपसंहारित्वव्युदासः॥बाधलक्षणस्यपूर्वमेवकृतत्वा ४
दुदाहरति बाधोयथेति तेनदोषाणामेतावत्त्वेन नतुसत्प्रतिपक्षवत्सव्यभिचारादिव्याप्यत्वानामधिकानां
हेत्वाभासानांसत्त्वात्कथमेतावत्त्वमितिवाच्यं बाधतदाप्यभिन्नानांहेत्वाभासानांमाप्यासत्वेवानभवंतिन
२मसिद्धौ विभाअवक३ २तद्विद्वत्वादीना
२ नचव्यभिचारादीनांसांकर्यंधर्मेहेतावव्यासिद्धौतिवाच्यं।पक्षताव च्छेदकदेशकालावच्छेदेनाप्यनुमिते

सत्त्वाति पक्षःसत्वं तत्रैकदेशनियोक्तुमशक्यत्वात्सत्प्रतिपक्षव्याप्यत्वैर्हेत्वाभास एव न भवति तदभावव्याप्यव्याप्य
वत्ताज्ञानस्य तज्ज्ञानविरोधित्वे मानाभावेन तस्यानुमित्यविरोधित्वादिति सद्धेतुः प्रमाकरणमेव तेनायोगोलकं वह्नि
मद्धूमादित्यादेः सदोषस्य प्रमाकरणत्वेपि न क्षतिरिति मन्तव्यं नव्यमतेन करणव्यापारफलत्वमनुक्रामति यद
ति अत्र यदातदेस्यनेन सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनस्योद्बोधकविधया तादृशवाक्यार्थस्मारकत्वं स्वीकृतं तेन च
फलसादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनोत्तरमतिदेशवाक्यार्थग्राह्यबोधस्तत्र स्मरणं जनयित्वैवोपमितिर्जन्यते नान्य
थेति स्वीकृतं एतेन सादृश्यज्ञानमात्रं करणं विशेषणज्ञानविधया तज्जन्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्य
विशिष्टपिंडदर्शनं चोभयं व्यापार इति कस्यचिन्मतमपास्तं प्रामाणिनं पक्षपतीस्यतेनैसादृश्यधर्मितावच्छेदक
तया गवयत्वोपस्थितिर्वि प्राक् गवयत्वावच्छेदेनोपमितिर्भवतीति स्वीकृतं नचैवमाकरस्यादि विशिष्टे सादृश्य
ग्रहे तदवच्छेदेनाप्युपमितिः स्यादिति वाच्यं दृष्टापत्तेः तस्यानुमतत्वेन तादृश्यगुरुधर्मावच्छेदेन गवयादि

२ जातेरकृतिव्यंगपता २

चषक:
५७

पदवाच्यत्वासाधकत्वादिति इदमुपलक्षणं वैधर्म्यविशिष्टपिंडप्रत्यक्षं करणं जलादिविधर्मिगुणवती पृथिवीपदवाच्येत्य
तिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः फलमित्यपि बोध्यं सादृश्याद्यवच्छेदे
न पदवाच्यत्वं प्राग्दादेव प्रमितं गवयत्वावच्छेदेन तथात्वं तु प्रमाणांतरस्यैव गोचरस्तदभिप्रेत्याह सा उपमितिरिति स
उपमितिरेवेत्यर्थः ननु सादृश्यादेरप्युपस्थितौ तदवच्छेदेनैव न कथं शक्तिग्रह इति चेत् गौरवज्ञानेन प्रतिबंधात् अ
न्यथा तथा ज्ञायमानाप्यसौ भ्रमरूपं गुरोरनवच्छेदकत्वादित्यवधेयं वैशेषिकास्तु पदवाच्यत्वव्याप्यसादृश्यादि
वपरामर्शात् पदवाच्यत्वस्यानुमितिरेव संभवतीति नोपमानं प्रमाणांतरमित्याहुः तन्न व्याप्तिज्ञानविलंबेन तद्वि
लंबाभावादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ आप्तोक्तिरिति एतावन्मात्रं लक्षणं शाब्दत्वनिवेशप्रयोजनाभावात् शाब्दः प्रमा
णमिति लक्ष्यनिर्देशः अन्यथा प्रमाणसामान्यस्यैव लक्ष्यत्वापत्त्या मालक्षण्यं व्याप्तिग्राहकस्यात् भवति हि पक्षसाधि
चतीत्यादिः शाब्दः प्रयः करणं कस्यैकगोचरस्य पदार्थज्ञानवदुच्चरितः ननु वह्निर्नास्ति चेतीत्यादि वाक्ये कारणं कस्येक श्रीराम
५७

३ मौक्तिकन्यितलिप्सादोच ३

गोचरज्ञानस्य यथार्थत्वविरहादिति द्वयोः संबंधग्रहे सति तदेकतरज्ञानात्संबंधोद्बुद्धसंस्कारसहितादन्यतरस्मरणे त्वत्रैव
र्थोपस्थितावुद्बोधकविधया पदज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात्तदेव करणं युज्यते न तु ज्ञायमानं पदं घाहढ्वीणादिध्वनिषु
पदत्वज्ञानेनापि शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारादित्याशयेनाह पदज्ञानमिति आकांक्षेति यद्यप्याकांक्षाघटकरूपयो
ग्यत्वांशो ज्ञात एवोपयुज्यते कथमन्यथा विपरीतव्युत्पन्नस्य घटः कर्मत्वमित्यादितोन्वयधीः तथापि विशेष्यांशस्य लक्षणे
घज्ञात एवोपयोगादाकांक्षायोग्यतयोरासत्तिश्च ज्ञातास्य ज्ञानं चेत्येवं द्वंद्वः शाब्दबोधः पदोपस्थितयोरर्थयोः समभिव्या
हारगम्यतात्पर्यविषयान्वयबोधः आकांक्षां निर्वक्ति स्वरूपयोग्यत्वे सतीति अजनितान्वयबोधकत्वमिति तात्पर्य
विषयान्वयबोधफलोपधायकत्वाभाववत्त्वमर्थः तेनावांतरवाक्यार्थबोधोत्तरं महावाक्यार्थबोधोदयेपि न क्षतिः पु
त्रेणेति कस्य पुत्र इत्युत्थिताकांक्षाप्रशमनं राज्ञः पुत्रेण सहान्वयबोधात् तदुक्तं यद्यदाकांक्षितं योग्यं संनिधानं
प्रपद्यते तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यत इति पदेनाजनितान्वयबोधदशायामित्यर्थः पुरुषान्वयबोधस्य कु
५ तात्पर्यज्ञानानीति । अन्यथान्यपरादन्यान्वयबोधो न स्यादिति शिरगच्छात्तासो छेदपत्तेरिति भावः ।५

चषकः
४८

त्तोनभवतीतिशंकापरास्ता योग्यतांनिर्वक्ति बाधकेति स्वपरसाधारणबाधप्रमानामप्रमाभावस्त्यर्थः तस्यबाधप्रमा
विरहेपिशाब्दप्रमानुदयात्संतन भव त्सामान्याभावबोधायस्वांतर्भावः तेनकस्यचिद्बाधप्रमाविरहेप्रमानुत्पादेपि
नक्षतिः अत एवप्रमांतर्भावः अन्यथाकस्यचिद्बाधभ्रमेपिप्रमानुत्पादितिः आसत्तिं निर्वक्ति अव्यवधानेनेति
उपलक्षणोत्तृतीया उद्दिष्टबोधाननुकूलानंतरितेत्यर्थः नान्वयबोधइति गिरिर्यग्निमत्तदयोरव्यवधानेनोपस्थानस्याभावा नाभावेनो
दितिभावः तात्पर्यनिर्वक्ति नत्स्येति अन्वेतिअन्वयप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपतात्पर्याभावादितिभावः सौगता
स्तुशाब्देनप्रमाणं तथाहि करणविशेषःप्रमाणंकरणंचतत् यस्मिन्सतिक्रियाभवत्येव नचप्राप्ते सति [redacted] श्रीराम
४८
प्रमाभवत्येवेतिनायंप्रमाणं नचप्राप्तेनप्रमाणमितिवाच्यं स्वप्रामाण्येपिसमागतमस्यैवप्राप्तस्यप्रामाण्ये अप्र
प्रामाण्येतदप्रामाण्यस्यविषयबाधनेनैव यकत्वादेवप्रथमप्राप्तस्यप्रामाण्यमागतमेवेत्युभयथापिदोषइ
५ दत्तलोक्षेत्तालोर्यकिंजेनप्रप्रकरणेनेलपरे सार्यभ्रमाउनतेविरुपार्थ भ्रमेसशार्थ भासएवपरःकृष्णःसप्राथार्थइतिप्रमाण

विशेष

तिवाच्ये तत्र प्रमा। जनकत्वाभावेपि पदेषु स्वार्थसंसर्गाग्रहेणाप्राशेन प्रमाणतया व्यवहर्तव्यस्तु क्वानुमानस
मुच्चियते तिपाद्युः तत्र आकांक्षादिमत्पदार्थस्मरणादिव्यापारादिमत्प्रमाजनकत्वेन। सिद्धेः सामग्रीवैक
ल्येनुप्रमानुसारकताकारणं तत्साधारणी। वैयधिकरण्यादुक्तात्त्वेनुमानविधयेवार्थबोधकत्वाद्धि दंडेनगाम
भ्याजेतिपदानि वैदिकानि वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाण्याकांक्षादिमत्पदकदंबकत्वाद्गुणमान
येतिपदकदंबवादित्यनुमानेन ज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिः ज्ञानज्ञानस्य न हि विषयविषयकत्वात् संसर्गेषु एवं
धिनएव विशेषकत्वादिति अत्र प्रमाणविशेषत्वे पदोपराधिकरणत्वसंसर्गतात्पर्यं तदा विषयत्वादिसंसर्गेण।
र्थांतरवारणाय तात्पर्यविषयत्वं साध्यघटकसंसर्गविशेषणं ना स्मर्यं चेतरपदार्थत्वेनेतरपदार्थस्य प्रवेशा
द्दृष्टत्वादिना सत्तत्प्रसंसर्गो न हि सिद्ध्येत् ततः स्मारितेति। स्मारितत्वं च वृत्त्यावबोध्यं। तेन वस्तुपदात्समवायेनाका
शत्वादिनोपस्थितेन न रूपेणार्थांतरवारणं। आप्तमनेतिपुत्रोऽतः पुष्ट्वोपस्थापितानामित्यर्थः। ततः पुष्टपदहानिनागो

येद्दुद्दसंस्कारवशादा २

तथैव तित्वा

त्वषकः ४८

(उभयरूपयोर्योग्यतायोः संसर्गो तात्पर्याभावेन साध्याभावाव्यभिचाराद्दत्ताकांक्षा याहेतुकुक्षौ प्रवेशः साचैतत्पदमे
तत्पदेन सह हानेन संसर्गो ता तत्पर्यावितत्वार्थबोधं जनयत्विति पदत्तात्पर्यंतेन नाकांक्षायाहेतुताप्रवेशार्थो वहिना
सिंचतीत्यादिवाक्ये संसर्गाप्रमापूर्वकत्वस्य साध्याभावे व्यभिचारादितियोग्यतायाः नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यत्र नीलः प
इति भागे नीलपदस्याकांक्षायोग्यतासत्वेनैव्यभिचार इ[redacted]सक्तेः कदैवपदंचाकांक्षादीनां परस्परजातियोगित्व
लाभायास्य साध्यस्य परस्परागर्भत्वेन व्यभिचारप्रसंगात् नन्विष्ट[redacted]प्रकारकप्रवृत्तिविषयार्थविशेष्यक ३
वाक्यस्य प्रवर्तकतया संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमिते श्रातादृशाबाक्यप्रवृ[redacted]तिव्यापकताव्याप्यकता वच्छेदक
प्रकारकत्वानियमेन प्रमापूर्वकत्वे न प्रमापूर्वकत्वसिद्धौ[redacted]तान्नेपत्तयेषा इत्प्रामाण्यांगीकार
श्रावकपकएवेतिचेन्ना विशिष्यपदोपस्थापिताः पदार्थामिथ्यातात्पर्यविषयसंसर्गवंतस्तादृशपदस्मारि ४८
तत्वादित्यनुमानेन प्रवृ[redacted]तानसंपन्नेर्नप्राक्षेमानांतरं ननु तं तेनाप्यसिद्धभावाकथं व्याप्तिग्रह इतिचेन्न

श्रीराम

नयापुरोवर्तिन्यपीष्टतावच्छेदकावली ढमभेदेन प्रकारएवेति वाच्यं तथा ४ त्रिस्वरूपयोग्यता नचा ४
च्छेदककप्रत्यक्षस्येव प्रवर्तकतया प्रकृते तदभिः यदि वतात्पर्यविषये ४
प्रमापूर्वकत्वसाध्यतेतदपीष्टतावच्छेदकरूपेणोपस्थितेनैव्याप्यानु ४
त्रिस्वरूपयोग्यप

दपि १ दृष्टांतांतरेणात्रापिसाध्यसिद्धेरितिवदंति नैन यथोक्तव्याप्तिग्रहं विनापिशाब्दादन्वयबोधस्यानुभाविकत्वा
त् यदिच सर्वत्रशाब्दस्थले व्याप्तिज्ञानं कल्पयित्वानुमितिर्निर्वाह्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्थले पदपदार्थयोः परस्प
रस्मारकत्वस्याविशिष्टत्वादर्थोपस्थापितेपदेष्वनुक्ताकांक्षाज्ञानादिकं कल्पयित्वा शाब्दान्वयबोधो निर्वाह्यतां तु शा
ब्द इति संस्थापितमनुमानप्रामाण्यमपि शाब्दिकानां तत्र योग्यतासंशयेपि शाब्दान्वयबोधानुभवाल्लिंगविशेष
णायोग्यतानिश्चयस्य तदानीमसंभवान्नानुमानेनगतार्थः शब्द इति मतमपवर्तितं ते निश्चायास्तु शाब्दस्यानुमा
नविधया प्रामाण्ये घटमानयेति वाक्याद्योग्यपदः कर्मत्वमानयनकृतिरितिवत् स्वरूपयोग्यमिति व्यवस्थान
स्यादनुमानस्योभयत्राप्यविशेषान्नहि विस्तरः साध्यवत्पक्षावगाहिन्यामनुमितौ सदसत्परामर्शजन्यत्वाद्विशेषः
प्रवृत्तिगोचरः समानाधिकरण्यास्त्रित स्वातंत्र्येण शाब्दप्रामाण्ये तु प्रकृत्यभावाधीनस्य वाक्ये विशेषप्रमाणकुः परे तु घ
टानयनयोगिसादो घटानधिकरणे प्रत्यक्षप्रकारेणानिखच्छिन्नविशेष्यताकः शब्दत्वाकारकस्य शाब्दबोधस्य सर्वानु
२ तोच्चिंत्सं। व्याप्तिग्रहोपायविशेषणतावच्छेदकत्वाभ्यामेवव्यवस्थोपपत्तेः॥ २

चषकः भवसिद्धेः पयास्माकंतादृशानुपूर्वीकपदज्ञानत्त्वेनतादृशशाब्दबोधंप्रतिहेतुत्वादुपपद्यते वैशेषिकाणांतुघट्यत्वं
५० घटावधिकंघटपरसाकांक्षघट्यवदस्मारितत्वादिमनुमानेनततन्निर्वाहः पृ [redacted] कुः जरन्मीमांसकास्तुतत्रासत्तोत्कत्वनिक्रमः शाब्दबोधेकारणीतव्यतिरेकज्ञानेतदनुदयात् यत्तंश
पत्मतिरेकनिश्चयोपत्रप्रतिबंधकोतन्निश्चयस्तत्रहेतुरितिव्याप्तेगुह्याबोऋरीत्याज्ञानावच्छेदकतयावाकार्थस्य
प्रागेवगृहीतत्वाल्लौकिकः शाब्दोनुवादकः नचैवंतस्यबोधकत्वैवनिश्चयमाणिकीतिवाच्योवेदतत्मसामग्र्या
वीधजनने बाधकाभावात् वेदस्यत्वपौरुषेयत्वेनवाधात्रदनुमानापूर्वकत्वात्तज्जन्यबोधस्यप्रामाण्यपत्ति
बोध स्यचः तदसत्शाब्दस्तामान्येतद्धेतुत्त्वेवेदजन्यशाब्दबोधेव्यभिचारात्॥ वस्तुतोलौकिकवाक्यजन्यशाब्दबोधेत श्रीराम
५ लौकिकवाक्यार्थस्यापिसंभवेन ५ धिकं ५ कुतोनुवादकतापीति २ ५०
यत्रपक्षेताश्रयस्येयाभानातस्मिंश्चतथाभूतेनिरवच्छिन्नविशेष्यस्यासंभवादितिशा ५

र्तृत्वे वेदानुकारेण पठ्यमानमन्वादिवाक्ये पौरुषेयत्वाभिमानिनो मीमांसकस्य तेन विनापि शाब्दबोधोदये न
व्यभिचारात् न च लौकिकत्वेन गृह्यमाणवाक्यजन्यशाब्दबोधे तस्य हेतुत्वमिति वाच्यं मानाभावात् वेदत्वस्या
मश्रीत एव शाब्दबोधनिर्वाहात् य संशयेऽपि सादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वात् अव्यभिचारसंशयव्यतिरेकनिश्चय
प्रतिबध्ये व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारादनाप्तो क्त्वसंशयस्यापि योग्यतासंशयवत् प्रतिबन्धकत्वासिद्धेः वेदत्व
स्य सामग्र्या शाब्दबोधसंभवेन व्याप्त्यादिबोधविलंबासहिष्णुत्वादाप्तोक्तत्वानुमानासिद्धेः एतेन वेदे ना नेस्या
तो क्लृप्तप्रकानिरसहा। पौरुषेयत्वानुमानमधिकं प्राप्तं सामग्र्यां तन्निवर्ततीति प्रजेत्वेन्नसमाहितः
वेदस्याप्यनुवादकतापत्तेः नतु के व्याप्तंपुंदूषणार्थ्यावैकेम्मारितत्वान्मदेशमी। अन्विताररति त्रैणी तैवेदस्यापि
न तत्कुतर्क इति प्राभाकरास्तु क्वचिद्भ्रमः क्वचित्प्रमेति नियमनिर्वाहाय शाब्दप्रमा नावच्छिन्ने प्रति कि
चित्करणमुपेयं तच्च नयोग्यता अन्वयप्रयोजकस्य स्वत्वरूपापास्तस्याः काकाभिप्रायप्रयुक्तपयम।

न्रषकः सिंचतीत्ययोग्यवाक्येपितुल्यत्वात् नापिभ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवरूपदोषाभावः आप्तप्रतारकवाक्ये
संवादेनप्रमात्वेप्रतारणारूपदोषसत्वेनव्यभिचारापत्तेः नन्वविद्यमानार्थप्रतिपिपादयिषैवात्रप्रतारणाप्र
५१ वचनास्यैवभ्रमोपिभिन्नविषयत्वात्तद्दोषइतिचेद्दोषत्वस्याननुगमात्तदभावानांप्रत्येकंकारणत्वेभ्रमस्थलेपि
दोषांतराभावव्यक्तिप्रमापत्तिः अभावकूटस्यचकारणत्वेगौरवात् विसंवादिभ्रमकवाक्यादपिप्रमापत्तेश्च।
तस्माद्यथार्थतात्पर्यकत्वमेवलोकवेदसाधारणंप्रमाप्रयोजकं तच्चैकपदार्थेऽपरपदार्थप्रती।
तीच्छयानुसंधीयमानत्वंवेदेपिपूर्वपूर्वाध्यापकेच्छामादायसंभवति मूर्खपठ्यमानवेदस्यत्वंइतिपक्षप्र
नवेदादभिन्नएववेदस्यानित्यत्वात् नित्यानुमेयवेदस्तुतदर्थज्ञापकत्वेनज्ञानमन्येवसामग्रीतितव्यभि श्रीएम
चारः भ्रमकवाक्येपिविप्रलिप्सकवाक्यमादायोपपत्तिः नचैवंववाक्येपत्रश्यकवालादिवाकोकागतिरि ५१
तिवाच्यं तस्याप्रमाणत्वात् व्यवहारस्तुप्रत्यक्षादसंसर्गाग्रहाद्वेति तच्चज्ञानानुपयुज्यते। ज्ञायमाने

करणे ज्ञानोपयोगित्वे सति व्यभिचारिविलक्षणत्वाद्यापि वत्कुछ प्राक्रेव वाच्येति ।। अत्रायं घज्ज्ञानीय ज्ञायमानकर
णनिष्ठं सधज्ज्ञानोपयोगित्वं सत्यभिचारिविलक्षणत्वं भवति तत्र ज्ञाननिरूपितज्ञाननिष्ठकरणतायां विषयितया
वच्छेदकं भवतीति व्याप्तिः अत्र सल्लिंगपक्षे व्यभिचारवारणाय ज्ञायमानकरणइति न च स्वात्मलिंगका
नुमितेर्ज्ञायमानकरणे स्वात्मनि वर्तमाने तत्र व्यभिचारतादवस्थ्यमिति वाच्यं ज्ञायमानकरणे तज्ज्ञानानधि
करणत्वस्य विवक्षणात् एतेन स्वात्मलिंगकप्रमानुमितिप्रागभावेपि न व्यभिचारः धूमनिष्ठानोपाधिकत्ववा
रणाय ज्ञानोपयोगित्वे सतीति बाधाभावादिवारणाय व्यभिचारिविलक्षणत्वादिति तच्चाभासव्यावृत्त
त्वे सत्यनुमितिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वमिति यावत् बाधाभावत्वस्य स्मृतिजनकतावच्छेदकत्वान्न कदा
सः जनकताबोधकव्याहृत्ताग्रात्यातेनव्याप्तिग्राह्ये पहृद्बोधकविधयाप्रवृत्तिहेतुत्वसंभवेपि नासिद्धिः वेदे रत[redacted]स्पचर
प्रथमपठितत्वात् प्रथमोपस्थितत्वात्स्फलाघवतर्केणबहुवचनार्थतया निर्णीतत्रित्वविशिष्टकपिंजलप
तेनतत्प्रतेनाभासाप्रसिद्ध्वपिद्यतिः २

चषकः ५२ दार्थपरत्वं कुवचनांतेकपिंजलपदमित्येवंरूपसंपदार्थत्वेनसामान्यतएवपदार्थविषयकंज्ञानंवेदजन्यप्राप्तवो
धेहेतुः कपिंजलमित्रस्यवेदस्यकपिंजलपदप्रतिपाद्यत्वाभावेनकपिंजलत्वव्याप्यकपिंजलपदार्थत्वविशि
ष्टेतात्पर्यनिर्णयेकपिंजलत्वविशिष्टेपितत्संभवायोगेनविशिष्यपदार्थप्रवेशेप्रयोजनताभावादितित्वे
पिवेदोननुवादकत्वात्प्रमाणं। लोकेनगृहभूतेपर्यैतात्पर्यसंभवेनलाघवतर्कानवतारा। द्विविशिष्यसंदे
हसंभवेनघटविशिष्टकर्मत्वविशेष्यकघटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितंद्वितीयांतंघटपदमितिमाहुः त
५५ देतत् लघुगुरुशरीरोपतामानामप्रएवलघुपदसाः ग्रान्थप्रमानियामकत्वेतंभवतिगुरुशरीरमुख्योक्त
यथार्थतात्पर्यकत्वस्पृहातस्मतत्रियामकत्वादितिदेः अपियेदंवाक्यंप्रमादिविशिष्टवक्तृता नयोग्यतारज
न्यवाक्यार्थतानजन्यवाक्यत्वादित्यनुमानमत्रप्रयोगः प्रमादीवाक्यमुक्तवाक्यार्थत्वात् नप्रतारकः चषकः ५२
साधुत्वात् नापटुकरणोबहितत्वादित्यादिनाप्रमाद्येकतरविशेषेवाधितेः यंवक्ताखप्रयुक्तवाक्यार्थ
मितिविशिष्येवतात्पर्यनिर्णयस्यावश्यंशाब्दबोधात्पूर्वमपेक्षिततयालौकिकवाक्यमनुवादकत्वान्नकिमपिप्रमाणं ५

एतेन पदार्थोपस्थित्यभावे कथमन्वयबोधापत्तिरिति परास्तं । ६
गोचरमयथार्थज्ञानवाक्यं प्रमाघजनकत्वाद्यथार्थज्ञानजनकवाक्यप्रयोक्तृत्वादहमिवेति वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानानुमा
नपूर्वकस्य वाक्यार्थवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वनिश्चयो हेतुरिति वाच्यं तत्र ज्ञानत्वं भवति भ्रांतेः पुरुषधर्मतयाप्तस्यापि
भ्रमसंभवेन प्रमाघजनकत्वनिर्णयासंभवात् संवादिप्रवृत्तिजनकत्वादेश्च तद्ग्राहकलिंगस्य शाब्दबोधोत्तरकालीन
त्वादिति पक्षे प्रमाप्रयोजकेत्व्यभिचारित्वात् तत् तस्य स्वरूपसदेव तथा ननु ज्ञातं तस्यापि तादृशस्य वाक्यार्थव्यभि सति
चारितया तादृशपदस्मारितत्वाल्लिंगादेव लोके वेदे च संसर्गसिद्धिः स्यादिति जितं वैशेषिकैः तस्याविनाप्रसक्त्या
येन प्रमाघटादिपरेण स्वसमवाप्याकांक्षायामित्युत्तरं नान्वयबोधो जनमते इति तन्न उपि सहकारि
स्यादिति शेषपूरणेन व्याख्येयं एतेन प्रत्यक्षस्य तत्र प्रामाण्ये प्राप्तिग्रह विलंबेन विलंबो न स्यादनुमानविध
या प्रामाण्ये तु व्याप्तिग्रहविलंबाधीनोसौ विलंब उपपद्यत इति परास्तं । व्याप्तिग्रहविलंबाधीनविलंबस्य त
पि संमतत्वात् पदजन्यपदार्थोपस्थितौ सत्यामेव पदपदार्थोपस्थित्यनुमानप्रवृत्तेः प्राक्किरीति अ

लक्षणाशक्यसंबंधरूपा ४

चषकः स्माच्छ्रुतस्यमर्थैर्बोद्धव्यतीप्योवेहेत्यर्थः ॥ शक्तिग्रहस्तुव्याकरणादितोधातुप्रत्ययादीनांभवति तदुक्तं शक्तिग्र
५२ हंव्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च वाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदंतिसान्निध्यतःसिद्धपदस्यवृद्धाइति अन्व
३ न्वयो यानुपपत्तेति नन्वेवंघोषपदस्यमत्स्येलक्षणायामर्थ्युपपत्तेःक्वचिद्विह्वपदस्यैवक्वचिद्गंगापदस्यैवलक्षणेतिनियमो
नस्यादितिचेन्न विवक्षितान्वयानुपपत्तेरितितदर्थात् नयादृत्सेति नन्वगंगापदान्नीरबुद्धेगंगापदान्नीरंबोद्धव्यमि
५ अथे तीच्छायामतीरेपिसत्वात्तत्रापिशक्तिरेवेतिचानं नीरभिन्नतीरस्थितिनिष्ठेच्छीयविशेष्यतायागंगापदजन्यबोधविषय
त्वप्रकारतानिरूपितत्वेपिगंगापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वानंगीकारात्तनीरभिन्नेगंगा
पदस्यासत्वव्यवहाराभावादितितत्र लक्षणाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् केचित्तुगोपदेनतद्वृत्तिगुणोलक्ष्यते
सुखभेदेनैववाहीकेन्वेतितथाचगुणपुरस्कृतागौणीवृत्तिरतिरिक्तैवेति॥ तदुक्तं अभिधेयाविनाभूतप्रतीति श्रीराम
लक्षणेष्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टातुगौणतेतिवदंति। तन्मतंदूषयति गौणीति लक्षणैवेतिसमा ५२

२ शक्तिसहकारेणार्थोपस्थापकमित्यर्थः २

नविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वयस्य व्युत्पन्नतया गुणिनि लक्षणायावश्यकत्वान्मुख्यार्थस्य गुणाघटितएव तत्रान्वं
वंधस्य सौगौणीलक्षणेति तया च कृतेनैव निर्वाहान्नातिरिक्तेतिभावः ॥ रूढमिति ॥ नन्वकेवलयोगिकस्य शक्त्यभावा
त्कथमेतदिति वाच्यं समुदायस्य घटकस्य वा शक्तेर्विवक्षितत्वात् ॥ अतएवनाभवत्विधमितिसेवोक्तमन्यत्र ॥ कथं
तर्ह्यपचत्यपि एवं पाचकोगच्छतीतिप्रयोग इति चेत् पाकप्रयुक्तवृत्तिभागीनेन लक्षणया ॥ तदुक्तमयुक्तादन्ये
न रूपेणत्रानेभवतिलक्षणेति ॥ यौगिकमिति योगोवयवशक्तिस्तन्मात्रेणार्थप्रतिपादकमित्यर्थः ॥ रूढमिति रूढिः
स्ता समुदायशक्तिस्तन्मात्रेणार्थप्रतिपादकमित्यर्थः ॥ योगरूढमिति ॥ योगश्च रूढिश्च ताभ्यामुभाभ्यामर्थप्रतिपा
दकं सामानाधिकरणापन्नाभ्यामुभाभ्यामर्थप्रतिपादकमितियावत् ॥ यौगिकरूढमिति योगमा
त्रेणार्थप्रतिपादकं यौगिकं रूढिमात्रेणार्थप्रतिपादकं रूढं यौगिकं च तत् रूढं चेति व्युत्पत्त्या परस्परं वैयधिक
रणापन्नाभ्यामुभाभ्यामर्थद्वयप्रतिपादनयोग्यमित्यर्थः ॥ पङ्कजत्वेनवेति ॥ नच केवलयोगप्राबल्यात्कुमुदे

नचलक्षणानियमेनप्रतीतेः १

पिकुत्तोन प्रयोग इतिवाच्यं एकपदोपस्थितयोर्द्वयोर्ऽप्यन्वयबोधेऽपृत्तएवापरपदार्थान्वयबोधोपगमात्स्व
मानपदश्रुत्यपेक्षया समानाभिधानश्रुतेर्बलीयस्त्वात् तदुक्तं व्यक्तिवचनानांसंनिहितविशेषपरत्वादिति
व्यक्ता विवेचनेनान्वयप्राप्ते इति यावदुच्यतेर्ऽर्थोनेनेति वचनं तेषांसंनिहितोवलवत्समानाभिधानादिश्रुत्य।
प्रतिपादितो विशेषो व्यावर्तकमर्थः तं परस्तात्स्यविषयोये षांतेषांभावस्तत्त्वमितितत्त्वार्थः योगिकामिति।
प्रकृतेर्थोत्तरभेदस्यवाधे नान्वयाद्दितिभावः जहत्स्वार्थेति मुख्यार्थत्रिधर्मेणापालक्षणसेत्यर्थः रूपमेवल
क्षणा लक्षणेत्यन्येऽर्थते। अजहत्स्वार्थेति मुख्यलक्ष्यसाधारणधर्मेणापालक्षणसेत्यर्थः रूपमेवोपाद।
[redacted]नलक्षणेत्यन्येऽर्थते

५ विरहत्यनिश्चयाम कृत्याभावप्रतियोगित्वावच्छेदकस्वरूपसंसर्गस्य देवदत्तो गच्छतीत्यत्र संसर्गविधया भानात्मुख्यप्रतियोगाभावान्वयेप्युपयोग ५
५ विति नियमात् तस्य नाश इत्यत्र इति संबंधाभावाभावस्य संभवे ५
५ तत्संबंधः फलोपधायकस्य हितजनककर्तृस्वत्वेन गमनाश्रये निष्पत्तौ गच्छतीत्यस्य प्रामाण्योपपत्तिः ४ [redacted]
८ तिङे ८
स्मर ८ ... ८

त्वादि एकसाधर्म्यवत्वेनोभयसाधारणेन रूपेणाद्वयोरप्युपस्थितत्वादित्यभिप्रायः ग्रामकर्मकेति। ग्राम इति
२ गमने इव २ संयोगानुकूलेसर्थः रिति वर्तमानत्वकर्मरूपोप्यन्वेति॥ संसर्गमर्यादा धात्वर्थान्तर्विशेषणसमभिव्याहारा
स कार्यतावच्छेदककोटिघटना यथा गमधातुप्रकृतिका स्यात्तत्प्रकृतिविशेष्यकगमनप्रकारकजनकतासं
सर्गकभासकत्वे धात्वेकार्यतावच्छेदकेजनकतासंसर्गघटना एवमग्रेपि पौर्वापर्यादाविति आख्यातस्येत्यनुषङ्ग [redacted]
ते। मदीयगमनानुकूलनोदनादिमति गच्छतीति प्रयोगादिति। अयत्नपरिग्रहः यद्येवं अप्यत्नस्यापि संसर्ग
मर्यादया भानं हे भवति तदापि धात्वर्थगमनस्य नामार्थभेदेनान्वयबो[redacted]
दधिपाक एव वाक्यमेतन्नानर्थकविभक्तिप्रकृतित्वेन गृह्यमाणादधिपाक एव तेन दधिपदस्य प्रथमाघटितत्व
हेन दधिकर्मकदर्शनाद्यन्वयबोधप्रसंगः॥ नन्वेकवचनोपस्थितैकत्वादेः कुत्रान्व[redacted]स्तत आह एकवच
नादीति एकवचनलाघवच्छिन्नयापाक्यातिदेकवचनादिनाप्युपस्थितमेकत्वं सर्वत्र प्रथमाघटितसमभिव्या

चयकः
५५

४ तथा च प्रथमा तप्र सोपस्थितत्वाए वतस्मिन्नयम ६ ४      १नामपदस्तिकु १

हारे पिप्रथमादिपदमुपस्थापयति आख्यातैकवचनाद्युपस्थापितमेकत्वादिंतु नैकवचनादीनामप्यर्थ इतिधि
पं जनयतीति ततो न्वयधीः अयंभावः एकवचनत्वेनैकत्वशक्तत्वापि घटएकत्वान्वयवोधे घटपदोत्तरप्रथमादित्ता न
जन्मेकत्वोपस्थितित्वेन हेतुत्वात्तिङेकवचनतानजन्मतदुपस्थितित्वेनाव्यवतंत्र हेतुत्वेमानाभावात्प्रथमाद्यसमभि च्च
व्याहारे तयोपस्थितिरापि च प्रपकीति यद्वा ननस्तसिद्धामुपस्थितयोः कत्वयोः कुत्रान्वयः स्तत आह प्रथमादि
पदमिति प्रथमादिपदस्तेव स्वस्वेत्तान्वयवोधे एकत्वादिमर्थमुपस्थापयतिनतुकुत्रापितिङेकवचनादि। किंतर्हि
तिङेकवचनस्यासावर्थ एवतेस्माकांपरिहरति एकवचनादीति। तिङेकवचनानिहपितैकवचनत्वाद्यवच्छि
न्नप्रत्येकशक्तिसाध्योपस्थितियोग्यमपीत्यर्थः अयंभावः घटेसंख्यान्वयवोधे घटपदोत्तरविभक्तिजन्यसं
ख्योपस्थितेरेव हेतुत्वेतदानन्वितसंख्यायास्थितौ मानाभावएवेति चैत्रो मैत्रश्चाछ्रतस्यादौ द्विवचनादित्वाद्वि ५५
ताभ्योपस्थापकस्य वेत्समत्रविस्तरः दैवदत्तेनेति। कर्माख्यातेन कर्तुरनभिधानात्कर्तरितृतीया भवति कर्मणोभि

२ मप्रथान्वे त्तेणद्वयोघाद्वदुम्प्रानावश्यकाध्याहारस्य तिङ्स लेनैकर्कत्ववोधासापत्तेरिति २

नत्वविभागो पादानत्वमितिनिष्कर्षः। धातुरविग्रहविशेष्यान्वयिनो विभागस्यैवापादानत्वरूपत्वात्। वृक्षात्पतती स्यादेतत्

उपसृष्टत्तिलविशिष्टतत्संयोगाश्रयस्वपदार्थतद्व्यक्तिनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य [illegible] स्वनिष्ठक्रियायामसंभवात्।

[illegible]नुपरसमवेतत्वमपि द्वितीयार्थो [illegible] ग्रामं गच्छती तिलत्वं गच्छतीति प्रयोगापत्तेरिति। [illegible] पदार्थैकदेशे भेदेन्वयस्य [illegible] तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनान्वयोपगमेपि मल्लो मल्लं गच्छतीति वाक्यस्याप्रामाण्या

पत्तेः। मल्ले मल्लत्वावच्छिन्नभेदाभावात्। [illegible] लेन भासमानस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता तात्पर्यसंबंधेनाकांक्षाभावात्। अभावप्रत्ययो हि यद्धर्मविशिष्टं प्रतियोगिनं नावगाहते तस्यैव तत्त्वावच्छेदकत्वमपीति नियमात्।

[illegible]स्यार्थान्वितफलस्य जनकत्वस्याश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे भयसंबंधेनैव क्रियायामन्वयोपगमेनैव चोक्तप्रयोगवारणात्। [illegible] दोग्धिपयः [illegible] गवादिपदोत्तरद्वितीयानुपपत्तेः [illegible] एवकर्मत्वबोधकत्वमिति

कारककाधिकारीयेणाकथितं चेति सूत्रेण तत्र तद्विधानात्। [illegible] पाकत्वादिभिन्नं धातुप्रतिपाद्यान्वयिधर्मं [illegible] तदर्थः। गवां पयो दोग्धीत्यादौ पयःसंयोगः संबन्धविवक्षायां द्वि

तीयापादानस्य धातुप्रतिपाद्यान्वयीति। तत्र क्षरणानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः। क्षरणान्वयी विभागो द्वितीयायाः। जनकत्वं संसर्गः [illegible] धात्वर्थतावच्छेदकक्षरणरूपफलेप्रधानकर्मक्षीरान्वित

द्वितीयार्थवृत्तित्वान्वयात्। निष्ठविभागानुकूलपयोनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारकर्तेति शाब्दबोधः। दुह्यते गौः क्षीरमित्यत्र क्षरणाजन्यविभागाश्रयत्वं गवादिनिष्ठमाख्यातार्थो। [illegible] धानेद्भुतादिना

[illegible]मनुशासनात्। क्षीरमिति तस्य धात्वर्थक्षरणास्वान्वयः। आख्यातार्थे च क्षरणे धात्वर्थव्यापारान्वयः। तथा च [illegible] क्षीरनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागाश्रयो गौरितिशाब्द

बोधः। [illegible] ग्रामं नयति [illegible] संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापारो नयत्यर्थः। संयोगरूपफलाश्रयत्वं ग्रामादेर्द्वितीयार्थः कर्मत्वं संयोगानुकूलक्रियारूपफलाश्रयत्वं [illegible] कर्म [illegible] मं नीयत

इति कर्मणि [illegible] धातुकर्मणि [illegible] दीनां द्विकर्मकाणामित्यनुशासनाद्गिनौ ग्रामो नीयत इति प्रयोगः [illegible] ग्राम [illegible] संयोगरूपफलानुकूलक्रियानुकूलव्यापारस्वा

[illegible] इति शाब्दबोधः। [illegible] मेतुदेवदत्तं नयति [illegible] कर्मत्वं [illegible] तिः [illegible] संयो

गानुकूलक्रियायाः [illegible] संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापारस्य [illegible] गौ एककर्मत्वानपायात् [illegible] दिवि [illegible] अपादानवच्छिन्नं [illegible] फलाश्रयस्य वेगो [illegible] कर्म

[illegible] ग्रामं गमयति [illegible] व्यापारे [illegible] धातुत्वेन [illegible] फलाश्रयत्वाद् [illegible] कर्मत्वं [illegible] त्वं तज्जन्यं [illegible] व्यापारस्वान्देव

[illegible] इति शाब्दबोधः। [illegible] ओदनं [illegible] योगः [illegible] ग्रहते [illegible] नकोधनुष्वादित्यादि। [illegible] तुपाक [illegible] लस्यविव [illegible] पाकचम

[illegible] ओदनं [illegible] गमयती [illegible] प्रयोगः। [illegible] धर्मक [illegible] [illegible] धात्वादि [illegible] बोधनेन [illegible] त्रिविधं

[illegible] कर्म क्रिया [illegible] ग्रामादि [illegible] विषयः। [illegible] इति [illegible] आदि [illegible] तेमीत्यादि

[illegible] तंडुलादिरूपं [illegible] दिनाशप्रयोगोदनादेर्निर्वर्त्यं [illegible] पुष्पादिरूपं [illegible] विशेषण [illegible] निर्वर्त्य [illegible] तीये [illegible] प्रादि

रूपपर्वधर्मिणां [illegible] कृतादिरूप [illegible] दनं क्रियया। [illegible] विकृति [illegible] कर्मणि [illegible] समभिव्याहार [illegible] निर्वर्त्य [illegible] निर्वर्त्यमिति

[illegible] तंडुलानोदनं पचतीति प्रकृति समभिव्याहारेपि निर्वर्त्य [illegible] निर्वर्त्यत्व [illegible] कर्ममपियुक्तं। [illegible] विधमानावा प्रकृतिः परिणा

मिनी [illegible] निर्वर्त्य [illegible] इति। [illegible] विकृति कर्मणः [illegible] इति तस्यार्थः। [illegible] प्रकृति समभिव्याहारे [illegible] कार्यक

[illegible] तर्भावः। [illegible] निर्वर्त्य [illegible] कर्मत्वं [illegible] प्रकृतेः [illegible] कुंडलिकाष्ठादि [illegible] सुवर्णादि [illegible] विकार [illegible] इति [illegible] का

[illegible] मिति [illegible] विकल्पस्यो [illegible] संभवेप्यो [illegible] र्थमेव तस्य [illegible] २

१३ समूहालंबनबोधजनकत्वाविशेषात् १३ निरंकश्च

चपदेकारे [illegible] ॥५६॥

यद्यपि ९ भावनान्यविनिसंख्यान्ययनियमात् ९ अन्यथा काष्ठसुवर्णादि निर्देशादिव विकार्या भांच भेदतुरीयतापत्तेः। प्रकृतिविकृत्यो र्विकार्यपदेनैक्यात् सम्यग्बोधनासंभवादुभयस्या
छादिवभस्मत्वं तदुद्दिश्यार्थः। [illegible] अन्यथाऽत्रापि [illegible] अन्यथा [illegible] निरूपणं कर्म पूर्वभावविशिष्टस्य यस्यापि सतेरूपो विकारो यस्यत्वं तदनिष्पन्नं निर्वर्त्यते यथा पाकादेस्तण्डुलादिस्थावा
धारणारूपावच्छिन्ने विकार्यपदमभिप्रायभाषि कर्मेव। तन्तुष्विति रूपं कर्म पूर्वभावविशिष्टस्यापि सतेरूपो दर्भादिविरूढरूपपूर्वभावासत्वेन तद्विशिष्टस्यापि स्वरूपसंभवे विशेषादित्यतिक्रियाया
कृतेः पुष्पस्यापि। तत्र प्रथमे तण्डुलादेर्विशिष्टस्य सत्वं उत्तरत्र काष्ठकुसुमादेः सत्वेविकृतत्वं दर्भादिविरूढरूपपूर्वभावासत्वेनत [illegible] निर्वर्त्यमित्यर्थः द्वितीयायाः [illegible] ओद
र्वहति [illegible] तण्डुलानोदनं पचतीत्यादौ प्रकृति कर्मेतरद्वितीयाया नाशकत्वमर्थः तण्डुलादिनान्वेति नाशकत्वं च पाकेन्वेति [illegible] तण्डुलादेः संयोगनाशजनकत्वे विभागेनोदनं पचतीति नप्रयोगः
नाघन्वितस्य तस्य नाशकत्वं विशिष्टेन्वयः। नाशेवोस्मते। प्रयोजकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावमहिम्ना नियमतोभासते। [illegible] नपाकस्य तण्डुलारंभकसंयोगनाशजनकत्वे विभागेनोदनं पचतीति नप्रयोगः। तदनाशकत्वम्
तण्डुलायं भत्कस्य योगनाशस्पैदनोस्त्तो तण्डुलनाशोन्यथासिद्धत्वात्। वस्तुतस्तु निर्वर्त्यकर्मसमभिव्याहारे तण्डुलं पचतीति वृत्तयोगं पचतीति प्रयोगवारणाय संयोगनाशत्व [illegible] नाशकत्वम्
तदुदितीयार्थो [illegible] सलेन्वयो न पुनर्बीजेन कभावबोधनेन [illegible] चतण्डुलेनाशकोप्यओदनोसाहकः पाकस्तदनुकूलेकृतिमानिति शाब्दबोधः। प्रकृतिविकृतिभावस्थलेकर्मीव्याप्ते
नप्रकृते: कर्मत्वमेवप्रसाध्य तेनकाष्ठानि भस्मरातिक्रियते इत्यादावाख्यातार्थविशेष्यकाद्बुद्धिर्नैकपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य। नतु निर्वर्त्यभस्मादिरूपविकार्यवाचि
[illegible] कर्मत्वमेवसत्वकायेणाभिधीयते। प्रधानाप्रधानकर्मसमानाभिधानेनद्वितीयाप्रसंगात्। [illegible] भस्मकर्मत्वमेवलभ्यतेणाभिधीयते। प्रधानाप्रधानकर्मसम
कपद समानवचनतो [illegible] निर्वर्त्य कर्म यात्वनपदात् [illegible] भस्मानस्यात्तत्कर्मत्वस्यानभिधानेनद्वितीयाप्रसंगात्। [illegible] चाख्यातस्य विकृतिसमानवचनं न तत्प्रसंगस्तत्
भिधाद् [illegible] सप्रकृतिसंख्यान्वयप्रसंगात् [illegible] ततः कारणत्वस्यकल्पनया
ल्पनविवात्तक: संख्यान्वयबुद्धिः प्रतिप्रकृतिसंख्यान्वयप्रसंगभावात् [illegible] तत्वस्यात् तार्थविशेष्यत्वेवाक्यभेदप्रसं: । स्यात्
निरुद्धनीयः [illegible] कथमन्यथा भस्मीभवंति काष्ठानीत्यादौ [illegible] भस्म [illegible] पदिस्वयमेव विकारविकार्यादि [illegible] इति वाक्यजबोधस्य
[illegible] तत्वस्याभिप्रायेण [illegible] परस्य काष्ठक्रियतेभस्मक्रियेत इत्येतावत्प्रयोगस्यापत्तेः काष्ठं भस्म क्रियते इति वाक्यजबोधस्य [illegible] तस्य तथा सर्वथा संसर्गतस्या
का सूत्रस्य विकृतिभिः [illegible] संख्यानिवर्तकत्वानुपपन्नत्वात्। काष्ठं भस्म नो: प्रकृतिविकृतिभा [illegible] तेनाभिधानेपि [illegible] संयोगानिकाष्ठं [illegible]
भुपमन्यस्य प्रथमायाः [illegible] तात्पर्यविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायामेव द्वितीया द्विवचनात् [illegible] तत्सदसमानवचनत्वमाख्यातस्य। भस
[illegible] पस्थली [illegible] विशेष्यस्ये [illegible] तात्पर्यविशेष्यत्वान्वयविशेष्यत्वात्तत्समानवचनत्वमाख्यातस्य
[illegible] वेकोह्यतेइमवसाधु। [illegible] तदिमानितत्वेननिह्नायमनेत्युगंद्विपुलत्वप्रकृतिकृतः स्थितं स्थितमिति [illegible] भ्रामस्पवास्तवत्वेन विकृत्या
[illegible] तया पस्थलीयवाद्ये [illegible] तार्थविशेष्यत्वान्वयविशेष्यत्वेनाय [illegible] तत्त्वात्। पुनरप्र [illegible] सुवर्णपिण्डः पुनरपरपाकः समुत्केः एवं दिरंगात्
[illegible] दृत्तत्वसंस्कारेण [illegible] भाष्यविरोधं मूर्धन्यं १४ [illegible] त्वं दंति। एवं दिरंगात्स्वर्णो इति हि विशेषणं कुण्डलयोः प्रकृतिसंगमयति हि प्रकृत्यादिविकृतेः पाकान्वितात्। पुनरपस्यासूत्र
सुवर्णकुण्डलेभवत्विमहाभाष्यविरोधं [illegible] गम्यति। आकृतेसं तस्मात् गम्यप्रकृतित्वात् [illegible] त्वात्। [illegible] तर्वेतत प्रकृतिकेसोसस्मभिलबास इति पुरुषेनपुं [illegible] तद्यतेविशेष
सुकस्त्वेव विशेषणं सुवर्णपिण्डस्यापि विकृतिलिंगम्यते। सुवर्णपिण्डकृताकृतिप्रत्ययात् सुवर्णे प्रकृतिपर्यवसायिते एवंविधाधर्मपितस्य सुवर्णमिसत्वस्पासिद्धेः। तस्मात्सूत्रनिर्दिष्टः किंचि
[illegible] सुवर्णपिंडस्य विकृतित्वं गम्यते। सुवर्णपिंडकृता [illegible] परानिर्दिष्टस्प प्रकृतिविशिष्टस्पतस्य विकृतित्वमेवानभ्यक्तमहाभाष्यकृतमभिप्रेतमिति [illegible] इति तथा। प्रकृतमनुसरामः
[illegible] सुवर्णस्पकुंडलादिप्रकृतत्वपरानिर्दिष्टस्प [illegible] सुवर्णस्य विकारविकारवदित्यादि सुवर्णस्य प्रकृतित्वमिति [illegible] कर्मावश्यकसंग्राहि ०१
२८ [illegible] पाठात्यनुरूपस्याः तथास्थितमेवेति। [illegible] किं चिकुण्डलत्वेस्य सुवर्णो विधिकारवदित्यादि सुवर्णस्य प्रकृतित्वमिति [illegible]
२१ सुवर्णमपि साधारणसुवर्णत्वं आनेसु प्रकृतित्वप्रयोजकत्वादतएव सुवर्णपिंडो भवतीति प्रयुञ्जानाः एवंपिंडः सुवर्णमित्वतीति [illegible] तदा हासत्वात्तावद्विशेषणस्पैतदूम२१

दा फादप [illegible] भवति विकृतिसुवर्णमानस [illegible]

श्रीरामः ॥५६॥

२ तथा च कर्तृविशेष्यकसंख्याप्रकारकशाब्दबोधानानुकूलाख्यातसमभिव्याहृतकर्तृपदात् तृतीया एवं कर्मविशेष्यकसंख्याप्रकारक २
२ शाब्दबोधानानुकूलाख्यातसमभिव्याहृतकर्मपदात् द्वितीयेति पर्यवसितोनुशासनार्थः।२

१ अनभिहितइत्यस्यानभिहितसंख्याकस्यार्थकतया १

धानाद्वा न कर्मणि द्वितीया। नवाख्यातस्य कर्तृकर्मानभिधायकत्वादतिप्रसंग इति वाच्यं कर्तृकर्मविशे
नानुकूल २ ष्यकसंख्याप्रकारकशाब्दबोधो तस्यानभिधानपदार्थत्वात् वस्तुतस्त्वाख्यातेन
कर्तृकर्मत्वानभिधाने तृतीयाद्वितीये इत्यस्यैवानुशासनतात्पर्यमिति ऋजुः पन्थाः। एतेन प्रथमान्तकर्तृ
कर्मसमभिव्याहृतयोः कर्तृकर्माख्यातयोरेव निरुक्तशाब्दबोधानुकूलत्वेन तृतीयाद्वितीयान्तकर्तृकर्मसम
भिव्याहृतयोस्तयोस्तथात्वेन चैत्रेण पच्यते तण्डुलं पच्यते इति प्रयोगासाधुत्वेन तदनुशासनफलमित्यपास्तं
अत्रेदं बोध्यं व्यापारमात्रं धात्वर्थः कर्त्राख्यातसमभिव्याहारे द्वितीयापायाः फलमर्थः। कर्माख्यातसमभिव्याह
रे कर्तृत्वमिव तृतीयापायाः फलान्वितव्यापारवाचकत्वं हि सकर्मकत्वं न चैवं कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे त्या
गादितात्पर्येण गमनादिपदस्य सत्त्वात् अपि प्रयुञ्जीरन्निति वाच्यं तत्र तत्तत्फलावच्छिन्ने व्यापारे त्यागगमना
दिपदस्य लाक्षणिकत्वात्पर्येण फलनिरूढलक्षणाया अभावादिति दिक्। फलाभावाद्वा तत्र व्यापारस्य फलाकांक्षा। अत्र त्रुटिपत्रं १
१ संयोगविभागादिफलविशेषस्तु गम्यादिसाफि प्रभृति धातुविशेषसमभिव्याहारलभ्य इति न कोऽपि दोष इति

२ धोगं तत्र्यघग विष्यतीति न धीः। यत्र वो समि धी तु नापत्ययते तत्सममिव्याहृत प्रत्ययार्थे तु न तस्मात्त्र्यं तदर्थः। इदं तु बोध्यं। इहाद्यघटे २
२ भविष्यती लादौ विहितिदेशनिशेषोपि नाद्यो हते एधि कृत्सा ते न प्रतीयते। ननु प्रागभावस्य तथात्वाति कृपा ले नाशः ध्वंस घटनाप्रत्यघटाधार २
२ तमद्यप्रागभावस्य पित्तत्र कपाले ऽद्य घट ध्वंसो भविष्यतीति प्रसंगमतादेशविशेषस्य काले विशेषस्य चोत्पत्तिसन्वयेतु २

२ तमहपतार्थस्यार्थ २ संगइति ध्यापत्यातत्वमेतत् । २

मघकः विरहात् अत्रानेनपदार्थःप्रागुक्तफलानुकूलव्यापारसन्तेऽकर्मकोधयोभविष्यत्प्रत्ययस्यविधानादितिभावःभविष्यत्त्वमिति।
५६ उत्पत्स्यंतभविष्यद्वैप्रागभावोध्वःसमुत्पद्यमवनेपरध्वंसप्रागभविष्यतिगावभवनेपरध्वंसोभविष्यतीतिवृद्धिपु अनद्य
तनत्वमपीति अपिनानुपदोक्तभविष्यत्वपरिग्रहः अद्यतनत्वञ्चातीतानागतरात्र्योःसाधयामद्वयोपेतमध्यममहस्त
ध्यः इदमत्रानद्यतनत्वंतत्संबंधोवेतित्वद्विविधंभूतंभविष्यंचतयोर्भविष्यदनद्यतनत्वलुटोर्थोभूतानद्यतनत्वंलङ्लिटो
रितिबोध्यं भूतत्वस्योत्पत्त्यघटितत्वेपिनाशांतःप्रागप्युत्पन्नत्वेनोध्वंसोयथाघटादेर्वर्तमानत्वेध्वंसभूत इतिप्रतिपाद्या
नापत्तेरित्याहोत्पत्तिर्भूतत्वंचेति॥ अतीतत्वंचार्थइति अत्रापियत्शब्देनोत्पत्तिःसमुच्चीयतेएवमग्रेपीत्याह तद
न्वयइति अतीतत्वान्वयइत्यर्थः॥ननुपरोक्षत्वस्यापि अव्यावर्तकत्वात् परंतु आपाद्यपरोक्षव्यापारव्यावर्त
नसम्भवात् कथंतर्हिख्यातेनेकिरणावलीमुदयनइत्यादि पारोक्ष्यविवक्षया [illegible]ध्यात्तस्वंतुस्तखामयोध्या श्रीराम
मित्यादौपारोक्ष्याविवक्षयैव पूर्ववल्लुङर्थभूतत्वस्यैव लङोनद्यतनत्वामिति कथंतर्हिनलङ्स्मजानिरभूद् /५६
२ आदि कालं कालेपेयमर्भ गार्थे जा तो कोदर्या वर्णमसंक्रेत्

णाम्दुतदतिलिङेनघतनत्वानर्थकत्वुङेवाधप्रसंगादितिचेन्नघतनेप्येतत्स्पर्शाविवक्षयालङोनवसरेलुङ्‌स्यात्॥ विधि
लिङ इति॥ लोडस्यापिवेत्यं॥ विधेः प्रवर्तकत्वान्नुक्तेनप्रवर्तकत्वानविषयापाक्षिकत्वमावरूपकंस्यात्त्रिविधः प्रमाणपंचकसं
चारसविषात्रभोजनेचेत्यवंस्नानादिषुप्रवृत्तस्यदर्शनादित्याह कृतिसाध्यत्वइति इष्टसाधनत्वप्राप्तस्यकृतिसाध्यत्वेपितदनुकू
लप्रयत्नविःसंपादनरूपव्यापारस्यकृतिसाध्यत्वात्तत्कृतिसाध्यत्वंवोध्यं कृतिप्रवृत्तिरूपानेनप्रमाणपंचकसंचारे
जीवनयोनियत्नसाध्यत्वग्रहेपिनप्रसक्तसापत्तिः॥ नचोपयत्नप्रसक्ताभावादेवनापत्तिरितिवाच्यं प्रमाणोवहनादप्र
धर्मपादानकप्राणासंचाराणसाध्यकग्रहस्यापत्तिसंभवात् प्रवृत्तिंप्रतिकृतिसाध्यत्वस्यहानेहेतुत्वेनविवादमितिहृ
चपितृपत्ययुक्तिः॥ बलवदिति॥ इष्टोत्पत्तिनांतरीयकदुःखातिरिक्तदुःखाजनकत्वंवस्यार्थः॥ नचदुःखमात्रजनकेक
र्मणितादृशदुःखमप्रसिद्धमितिवाच्यं॥ कंटकमर्दितिन्यायेनतादृशस्यकर्मणःसिद्धेः इष्टोत्पत्तिनांतरीयकदुःखाजनकत्वं
वाविधप्रत्यर्थोवाच्यइतिनकाप्यनुपपत्तिः॥ अनिष्टाजनकस्यपरत्वान्तुहेतुत्वेसदविवादमित्याविधकर्तृमितनोपमर्द्दन ने
१ इष्टजनकत्वाहानप्रतिबंधकत्वेनैवोपपत्तेरिति १

४एतेन फलवदनिष्टाजनकत्वं न लौकिकविध्यर्थ इत्यपास्तं। न कलंजं भक्षयेदिति वचनात् कलंजं न भुंजीत इत्यस्य प्रामाण्यापत्तेः स्वर्गसाधनत्वस्य तद्बाधितत्वादिति चाधिकम् ४

१श्येनस्य इष्टसाधनत्वेऽनिष्टजनकत्वं न तत्रानुपपत्तिः। किंवा श्येनस्याभिचारत्वेन अन्यथासिद्धत्वे लभ्ये अविस्तर इति न तत्र विध्यर्थबाधः इत्यन्ये इति १

पृथोक्त४

तथापि निर्देश्यं इष्टसाधनत्वसाधनत्वे फलस्य प्रधानात्मके मिथो विरुद्धे कथमेकत्रैकदा ग्राह्ये इति वाच्यं। एककालीनकृतिसा

त्रैपक्षः ध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्तानसहेतुत्वानंगीकारात् किंतु निर्विशेषितमोक्षव द्वेष्यं द्वेषविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षि

५७ तनरकत्वादिगवमयत्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटैकशतककलंजभक्षणं न भुंजीतनेकः स्यर्वतमात्येहे दिसादीनामपि प्राम

ण्यापनिर्वाहश्चेति इष्टसाधनताप्रयोगकरतीति प्रानुकूलकृतिमानिसर्थः विधितत्प्रत्ययार्थमदीयत्वेदानीतनत्वयोः क

र्थे विदुपस्थितावुपादानासंनिकर्षेच जायमानमुपादानप्रत्यक्षं तत्त्रितयोपनीतमानात्मकं भवति लौकिकवाक्यं तत्

दप्येवंग्रहेहं भवत्यप्रामाण्यशंकाकलंकितं तात्पर्यवद्विवक्षया पापाससाध्यैकर्मणि निषेधप्रवृत्तीरीति विध्यादेः

नचेष्टतावच्छेदकरूपेणोपानुपस्थितौ कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यं इष्टतावच्छेदकत्वोपलक्षिततत्तद्धर्मावच्छिन्नेष्टकप्रकारकोप श्री।एम

गमात् नचैवमिष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीनां शाब्दबोधे भानापत्तिरिति वाच्यं तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन प्राप्तावि ५७

षयत्वस्यैवोपलक्षणपदार्थत्वात् तथाशक्तिविषयत्वं तद्विशेषणाव भिसंबंधेनेत्यापि पिविलिंगूल विसेकयोगनि

१ ननु गंगास्नानं अन्यस्य श्येनाभिचारेण कथं स्वर्गसाधनत्वं यागे ग्राह्यमिति चेत् वस्तुतः स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यताकाधिकरणाभावादिति १

१ योगिस्वमेव प्रथममवगम्यते। किंवा यागकालानन्तरकालावधित्वेन स्वर्गसाधनत्वं नेति। अतएव बाधितेष्टकत्वं विध्यर्थः १

१ तिवदंति। अनन्यथासिद्धत्वं तु परंतितात्पर्यकत्वस्य ग्रहात् उत्तरकाले गम्यमिति सम्यग्विस्तरः १

परिष्टा विषयानयनेति। यत्क्रियाविषयतामात्रं न संबंधः किंतु स्वविषयकृतिजन्यत्वसंपतिते नान्यकर्तृकानयनगोचरे १
१ इच्छायां नान्यत्र तथाप्रयोगइति बोध्यं १

दिष्टत्वादेकोन्नैवतयोरर्थं दर्शयति आशीर्लिङ्लोटोरिति व्याप्यक्रिययेति॥ आपाद्यत्वमापादकत्वं च लृङर्थौ योगपताव
च्छाक्रिययोस्तयानयनभावहेतुहेतुमद्भावः क्रियया आनिष्पत्तिरावगम्यते दृष्टे च हेतुकृतिश्चेदभविष्यत्तदामिक्षमभविष्य
दित्यत्र स्वहेतुकृतिभवननिष्ठापादकतानिरूपितापाद्यताश्रयो यदामिक्षत्तदामिक्षमित्यन्वयबोधः ननु प्रकृते भविष्यत्वमिव वि
द्यतिकर्मत्वमहत्त्वमपिपयन्ति यो ज्याः संभावनानुगुणमेव हितमीश्वरेण। किंवा भविष्यदहरणात्मकत्वं विभेन्नातं चेत्सहत्र
किरणो धुरिनाकरिष्यदित्यत्र भूतत्वमपि लृङः प्रत्याय्यत्वात्तदुभयं लृङर्थौ वाच्यस्तथाचैकत्रैकदोभयबोधांगीका
रे विरोधो मतावोधेवनियामकाभावः स ननु आह तात्पर्यवशादिति कर्तुरिच्छेति इच्छामात्रसनोर्थस्तत्र स्वविशेष्यक
स्वसमानकर्तृकत्वोभयसंबंधेनेव प्रकृत्यर्थान्वया सुरवी यथाहनगोचरेच्छावतीति पिपठिषतीति न प्रयोग इति हेतुच्छेन
यकर्तृत्वे लोके॥ मुख्यार्थकृताविच्छानुकूलत्वस्य बाधादिच्छाणार्थयत्ताः दर्शयति सन्नुत्तरेति। स्वविषयकेति। स्वविषयके
च्छानाश्रयीपयाः साते बुभुक्षातादि प्रकृतिर्यस्य तस्याख्यातस्येत्यर्थः॥ कृत्तनादिति तापयत्नाचेतत्त थोपपादितमध्यस्मा

४ तद्येतात्पर्यं सिद्धांती स्यादेभूतार्थे समर्थ्ये समर्थकृता पा दृष्टिरित्यादौ कलोपे तेकर्तृत्वेदति भविष्यदास्ताय नादिते

त्वपक.
५८

५ ऽइत्याद्यवप्यमभेवहेतुरेतदूद्धान्यलभ्यर्थं वेत्यन्यदेतत् ४

न्न तत्त्वेति पौनःपुन्यं चेत्यर्थः॥ तदानींतनंप्रकृतस्पर्धसजातीयं यत्क्रियोत्तरं तद्ध्वंसकालीनवर्त्तमानपाकविषयककृतिमा
निति चेन्नःपापच्यतइति वाक्याधीनोन्वयबोधस्तत्रयऽर्थं विवेचयति। पाचयतइति घटस्तनेयाकं तदानींतनं ध्वंसप्रागभावादाय
पापच्यतइतिप्रयोगवारणाय तदानींतनत्वं समानाधिकरणक्रियांतरविशेषणां। प्रत्याप्यतेऽपस्याप्यते तत्र हेतुमाह। त्व
तस्येतिार्थ[redacted]॥ ननु तत्समानकालीनध्वंसप्रतियोगिनिरूपितत्समानकालीनत्वमतमाह तदानींतन
त्वंचेति एतत्कालत्वविवक्षाविषयत्वमित्यर्थः। समभिव्याहृतधातुप्रतिपाद्यक्रियावधिकमित्यर्थः ननु जा
तो घटइति वत्तत्रोघटध्वंसइति प्रत्यक्षबलेन नाप्नोति स्थितो न तु प्रागभावः इदानीं घटप्रागभावइति प्रस
क्षासिद्धेः नचैवं घटोत्पत्तिकालेपि घटोत्पादकसामग्रीसत्त्वात्पुनर्घटोत्पत्तिरिति वाच्यं समवायेन द्रव्यस्य
प्रतिबंधकत्वात् ननु सा नाधिकरणोत्पत्तेंतत्पटोत्पत्तिवारणाय तत्तदंततत्त्वनाम्नातिरिक्तरूपेणहेतुतापि स श्रीएम
प्रागभावस्य तथात्वे लाघवं न्यायादिति तत्र पुनः पुनः घटस्तत्तु पटोत्पत्तिवारणाय चरमसंयोगस्यैव हेतुत्वेनहे ५८

२ सामग्री सत्त्वस्य कार्यसत्त्वेव्याप्तिकानतत्तत्त्वेऽस्य प्रागभावेन प्रागभावात् २

रेकतं तु कपटेपि हृतत्वस्य कर्तृसंबंधेन ४ सर्वस्याख्यातस्यार्थ ५

त्वेवमपवाच्येतदभावादेवास्यानधिकरणोप्यपितदापत्तिवारणमिति वाच्यं तथापि घटसंयोगस्य समवायेन पटे प्रतीतिकारण
त्वेतत्त्वेतरेतदभावेपि पटे तस्य प्रमित्वावारणपत्ते कालिकसंबंधेन तथात्वे वाच्यं तथापि घटस्यानधिकरणेपि कालिकेन तत्तत्त्व
यापटेप्वनिवारणासंभवादिति तन्न एवमप्युक्तलक्षणानतिरिक्तस्य पदार्थस्य तथापि तस्यप्रतियोगिकत्वासिद्धातत्स्येतिष
ध्यार्थासिद्धेरित्यहेतुत्वभावस्यकादाचित्कत्वाद्वै ८ तदुक्तमिति गमनप्रागभावावच्छिन्नेति इदमुपलक्षणं गमनोत्पत्ति
कालीनध्वंसप्रतियोगीत्यपि बोध्यं तन्नाख्यातमात्रेण कृतोपि कृतिरेवार्थोस्तु किं कर्त्रर्थकत्वेनेत्यत आह स
मानविभक्तीति कृतः कोप्रत्ययस्य तेन भेदान्वयसाकांक्षत्वेन धर्मिवाचकत्वाद्भिप्रायकत्वावश्यंभावात् अ
यंभावः भुक्त्वा चैत्रो व्रजतीत्यत्र प्रथमान्तचैत्रपदार्थे प्रथमान्तक्तान्तार्थस्याभेदान्वयो न भवासिद्धः सच कर्त्रर्थकत्वं
विनानोपपद्यत इति नात्र समानविभक्तिकत्वमित्यनुशायानोऽभेदान्वये विरुद्धविभक्तिराहित्यस्यैव तंत्रता यावु
क्षप्रमाणानमप्रकृतेन तत्प्राक्षतत्तैव तत्पाक्प्रयेनाह नेतीनन्तपूर्वकालस्याभावविरहितत्वस्य क्तार्थत्वेन भुक्त्वा ८

लोपादर्शनात् अनुसंधानं बोधकत्वमित्याशयः १

५९ प्पत्तीतिप्रयोगानुपपत्तिरवच्छिन्नस्यत्वात्पूर्वाक्षिकदृग्गत्वाभिन्नदेहसमागतत्वेतिप्रयोगानुपपत्तिरितत्राहकालदृति
ते तात्पर्यवशाद्धृक्ष्वेन्नोधात् इच्छावानितितन्न्वेवंभोक्तुमिच्छतीत्यत्रोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनशाब्दबोधानुपपत्ति
रितत्राह।कौ लिलस्पणेतितन्न्वेवमपिकर्तुःसिद्धतयोक्तप्रयोगानुपपत्तिःसिद्धेरिच्छाविरहात्तत्राह।भोजनकर्तारमिति मातानन्द
कर्तुःसिद्धत्वेपिकृतेरसिद्धत्वादितिभावः इच्छान्वयस्योपपत्त्यर्थंकर्तुःसिद्धताऽनपवादितिवेत्सापेक्षा धात्वंगप्रकरणपति।
सविशेषणेहीति।सविशेषणोहिविधिनिषेधौविशेषणमुपसंक्रामतःसतिविशेष्येबाधेइतिन्यायादित्यर्थः अथ।
प्रीत्वीध्वंसःप्रागभावीननित्यइत्यादौध्वंसप्रतियोगित्वनित्यत्वाभावौविशेषणौविशेष्यमन्वितौनविशेष्येधर्मिणि।बाध
तंत्राप्रकृतेपीतिभावः ननुपंचम्यंबमानद्दसादेषात्त्पानर्यो समानविभक्तिकृतेरभेदान्वयप्रकारकोऽस्त्वसाम
र्थ्यासमानाधिकरणस्यनुपात्तेनेननिविशेषणवाद्धर्मिवाचकत्वेमानाभावद्दसतत्राह प्रकृतीति।प्रत्ययार्थान्वयी ५९
रितिप्रत्ययार्थप्रकारकोऽन्वयःतथाचसत्स्वाहास्याद्दसादिप्रयोगदर्शनेनैतादृशानिषेधस्यौत्सर्गिकत्वात्तत्रगच्छ श्रीराम
न

नन्वेवं तत्र भावे स्वरसतः कर्मपदप्रयोगात् कर्तृपदस्य कृतिमान्वयमुख्यो ऽर्थ इति कर्तरि कृत्प्रत्यया [illegible] ३
यथा योग्यमुख्ययोर्विशिष्य [illegible] भावाविरोधापत्तेरिति ३

ऽत्रासमस्त्वलितं वा सरूपत्वोक्तस्य तत्पाक[illegible]धात्वर्थप्रकल्पमित्याशयः। पच्यमानास्तंडुला इत्यादावस्य तु तत्तुक्तं।
धर्मित्वाच्च क्रियाविशेषकोऽसाह कर्मवानिति कृदर्थो विषय्याः धात्वर्थ इति तु धातुलभ्यक्रियान्व यस्याक्षेपत्वमुपाद
नायोक्ते। न तु कृदर्थे तस्यांतर्भाव इत्याह कर्मणामिति वाच्यो मुख्योऽर्थः। नानानुरूपादेः कृदर्थैकदेशाकृतौ तानान्वयबाध
दन्वयबोधानुपपत्तिरित्याह विषयकार्यकेति [illegible] प्रत्ययत्वात्पदकृदर्थैकदेशेऽन्वयस्यासंजसत्वादिति भावः। लुडादेः प्रकृतौ तौ
धर्मिवाचकत्वं तु साधुत्वमेव न्यायं प्रकृतौ पक्वे इत्यत्राप्यतिदिशति। एवमिति। तेनतनेने ति कर्तृके कर्मत्वेने सर्थः भावकृ
तो किं क्रियत इति प्रश्ने पचनं पाक इत्यादि क्रियामात्रपरोऽत्र प्रत्ययविहितानो प्रयोगसाधुतामात्रे धातुप्रयोगसाधुत्वमेव
प्रत्ययप्रयोगं प्रयोजनमिति शेषः प्रत्ययं विनाप्रकृतेरसाधुत्वादिति भावः। संबंधसत्ये साधुत्वे पदसाधुत्वस्यासमा
प्यत्वादर्थसाधुत्वासंभवं दर्शयति धात्वर्थेति। निरूपितेति॥ [illegible]के चित् पाक इत्यादि भावकृतापि पाके सिद्धत्व
मवगम्यते पचतीत्यादौ तु साध्यत्वं यदुक्तं यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते आश्रितक्रमरूपत्वात्त

३ स्प ३ चै ३:५ सं ६ ल ५
तेति परिभाषितार्थ कर्मेयत्र कर्तृपद [illegible] प्रत्यये यथार्थापत्तेः परिभाषितत्वार्थः सामर्थ्याद् [illegible] क्रियाकारकात ३
क्रियाया आश्रयाश्रिय व्यापारे [illegible] तविशेषणा [illegible] स्थाली पचतीति [illegible] स्थाली स्वपचति इति प्रयोगः। यत्रैव [illegible] ३
[illegible] पचते [illegible] कर्तृत्वं [illegible] क्रियाया आश्रयादेरप्रवेशः। एवं [illegible] ३
नी कृति [illegible] मुख्यं कर्तृत्वं [illegible] आश्रय [illegible] अत एव [illegible] कृतमिति [illegible] पचति [illegible] प्रयोगः [illegible] कृतेष्या ३

हपा १

यथा श्रुतेऽन्ताद्यर्थकलकारानुपपत्तेः। नचाविवक्षितेत्यधिकदोषः ४

चषकः ६० क्रियेत्यभिधीयत इति वदंति तदसत् तथा सति पाको भविष्यतीति प्रयोगानापत्तेः। क्रियापदस्य योगरूढत्वं व्युत्पादय
तां वैयाकरणानां साध्यत्वेन निर्देशात् क्रियातात्पर्यकं वाक्यं यतो [illegible]तिपाद्यं सिद्धमसिद्धं वा सर्वं साध्यत्वेन क्रियांतरने
राकांक्षत्वेन प्रतीयत इति हि सर्वं व्युत्पाद्याश्रितक्रमरूपत्वात् क्रममाश्रयत्वादित्यनेन न क्रियापदप्रवृत्तिनिमित्तता योगार्थे
पंचम्यौ लिखितौ दृश्यते हि पाकरस्युक्ते लिवानालिवेति क्रियांतरं विनासंदेहः पचतीत्यत्र तु नैवमिति तस्माद्युक्तम्
क्रं भावकृतानुपपत्त्यापनादिति प्रकृतमनुसरामः विशिष्टेति नीलाभिन्नघटे समर्थः कर्मत्वमिति साक्षादवबुध्येते
ति शेषः यैरिति। यत इति शेषः प्रकृतेः पदसाधुत्वस्यापि संभवात् सक्षांतमाहात्म्यवेति अत्रानयोः पक्षयोः नघट
नरस्यात्र प्रकारत्वात् संसर्गत्वादिति पंचम्यंतद्वयं हेतुः माघटतात्पर्यायतावाक्यसमासयोः किं तेनेत्यत आह तथा श्रीराम
चेति संबंधलक्षणामतौ कारणाभिप्रेतेति शेषः नचैकमपि नार्थयोर्भेदान्वयोपगमेन राजपुरुषो राजन्यपुरुष ६०
रस्यत्रापि तथान्वयबोधापत्तिरितिवाच्यं राजपुरुषस्यानुपूर्व्याएव तथान्वयहेतुत्वाभ्युपगमात् [illegible]

३ समासाकारबोधजनकताकृता ३

८

रू

[redacted] षष्ठीतत्पुरुषसमानानु

पूर्वीकात्संबुद्धंतत्रैतत्पदोत्तरपुंवत्पदाद्युक्तौ न्वयबोधाभावस्तात्पर्याभावादेवेति किमनुपपन्नं॥ नघटतरतीति तथावुपर्पाय

त्वान भ्युपगमेतादृशसिद्धांतभगप्रसंगइतिभाव: ननु संबंधमानायैव संसर्गलक्षणावश्यकीत्वनत्राह संसर्गास्येति

ननु संबंधिलाक्षणिकापन्नपदघटितानपुरुषइतिकर्मधारया सर्वानुभवसाक्षिकत्वान संबंधमेदबोधस्य॥ तु:

पुरुषइतिवाक्यादपि प्रसंगवापृणायतादृशवाक्यादेवान्नपुरुषस्यानुपूर्वीत्वान्नहेतुत्वं सर्वसंमतमेव मणिकारा॥ भेदा

न्वयबोधेतथात्वेहेतुत्वं नाधिकाभिस्सभिप्रेसाहाव... वितौ॥ व... ह्रीहै विवग्गुरित्यादौ॥ पूर्वपदलक्षणायां प्रत्य

याना प्रकृत्यर्थान्वितत्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभंगापत्तेरहवत्र्मेति गोपदस्येत्यर्थ: ... पदार्थगोस्वामिनिति त

क्षणा॥ न तत्स्वार्थालक्षणात्रैःऽ... कर्मधारयान्येति॥ ननु कर्मधारयेलक्षणा॥ विरहेपि परस्परंसमसमानपदार्थयो रन्व

यैसामर्थ्यहेतुभवेपिद्वंदैन तत्संभवोलक्षणाविनेति ... द्वयो: परस्परं साक्षादनन्वयेपिद्वितान्वयेनैवपरंपरया

न्वयसंभवहा॥ सामर्थ्यापपत्ते: ननु एवं द्विस्वधर्मितावच्छेदकधर्मद्वयावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितद्वयप्रणालीदि

५ तथाचसमासघटकयावत्पदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमेव विग्रहवाक्ये भवत्स्वरूपयोर्ग्यतापीतिभाव: ।५।

३ न चैवं चित्रपदार्थस्यगोपदार्थैकदेशे गवान्वयानुपपत्ति: पदार्थ: पदार्थेनैवान्वेतिनिपदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तेरन्यथा गौनित्येत्यत्र स्वयोग्यतापादू ३

३ ल्वादिस्यादित्याच्यं । पदार्थैकदेशचित्रकत्वेतदनभ्युपगमात् घटकगोपदार्थचित्रगोस्वामिलक्षार्थकचित्रपदार्थस्य ग्राहकनिलेवैकभास्यानां ... ३

३ वाक्यसमावेदकू ३

५ पर्यंतकविद्वत्संप्रमाणेन लोके साधारणी [illegible]

[illegible]

चषकः

६१

त्वावच्छिन्ने हित्वावच्छिन्नस्यैवान्वयबोधो जलपृथिव्योः स्नेहगंधावितिवाक्याद्यो न तु जलपृथिव्योः स्नेहगंधत्वेहत्या द्वावि
वेकप्रकारताशाली तथा च गंधः पृथिव्यां न वेति संशयानिवृत्तिप्रसंगः इति वेदिष्यतएवात्र तथा तत्र वृत्तिस्त्व नादे
यथाक्रममितिवा समुदायात् लौकिकमपीतौ टकिताविसादितोनिः संदिग्धप्रतिपत्तये यथासंख्यासूत्रेण परिभाषितत्व
ताभ्युपगमात्। निनामप्रदर्शितोर्थः। ततएव व्युत्क्रमेणोसाधुनिकवाक्यशेषमपि मन्वाजलपृथिव्योर्गंधस्नेहावि
तिवाक्यं मुमन्वानप्रयुंजते स्वधिकेनोकायां प्रपंचितमस्माभिः सर्वत्र पंचपुलीत्यादौ तत्र वर्ध्यपंचपूलसमाहारे।
समाह्रियमाणाहृतासमाहारस्यानयनादिक्रियान्वयप्रयोगपत्ता श्रुतैवेत्याशयः अभावः संसर्गाभावो योन्याभा
वश्च भूतले न घटो घटो न पट इत्यादौ तेन नतेनाहर्षेणात्र इत्याभावान्वयबोधात् अघटो भूतलमिति अत्राघटमि
त्यस्य घटस्याभाववत्त्यर्थः अपीभावस्याप्यतयापि भेदान्वयसंभवात् लक्षणानर्थक्यं घटो भूतले इत्यस्येभेदसं
सर्गेणान्वये नोपपत्तिः स्यादिति भिन्नलिंगयोरुद्देश्यविधेयभावसमाश्रितः कंटकर्मेति स्यादनिष्टजनकत्वत्र ६१
हेपि प्रवृत्तिसंभवाद्कंटकेव नवादिति। दृष्टोपायेनानातीयकर्दुःखानिति कंटकजनकत्वमुक्तवर्थः लक्षणेति नन्वइ सनु

[illegible]

श्रीराम

अयोग्यान्वयि ३ स्वदृष्टान्ता दृष्टप्रत्ययप्रयोगे ३ अत्रासंगादाह

वर्त्तते नचैवमत्रनसर्पद्रूस्यतोबलवदनिष्टजनकोऽत्रसर्पइतिविपरीतान्वयबोधापत्तिरितिवाच्यं। विधिसमभिव्याहारस्थलनञ
एवैतादृशार्थलक्षणांगीकारात् एतेनप्रागुक्तविध्यर्थत्रितयाभावबोधनेप्रत्ययानामितिव्युत्पत्तिभंगः स्यादिति क्रियासं
गतस्येति। अत्रेदंबोध्यं नानार्थकेवकारेणक्वचिदयोगव्यवच्छेदः क्वचिदन्ययोगव्यवच्छेदःप्रतीयते। अयोगव्यवच्छे
दोपिसामानाधिकरण्येनप्रतीयमानोऽत्यंतायोगव्यवच्छेदइतिपरिभाष्यते सामानाधिकरण्येनतद्बोधेचधातुविशेषस
मभिव्याहारोनियामकस्तेनतानमर्थंगच्छतुसेवब्राह्मणोवेदमधीयतएवकंब्रूमणावभवत्सेवेत्यादौसामानाधिकरण्येन
तदप्रत्ययेपितक्षत्तिरिति अत्यंतायोगव्यवच्छेदइति केचित्तु अत्यंतस्यायोगस्यव्यवच्छेदइत्यर्थः तन्निष्ठाभावाप्रतियो ३
गीयोयोगस्तस्यव्यवच्छेदइतियावत् नहिरक्तसरोजेवर्त्तमानोनीलायोगः सरोजनिष्ठाभावाप्रतियोगी नीलसरोजनि
निष्ठाभावप्रतियोगित्वादितितद्व्यवच्छेदोयोग्यइतिवदंति तन्नसमीचीनमाभाति तथाहितिरोहितानंतरत्वंतंगच्छतुत्येव
नेऽवेदमधीयतएवहङ्गत्यभवत्सेवेतिप्रयोगापत्तेः अयंत्वत्यंतयोगव्यवच्छेदइत्यर्थः अन्येतिकृत्वंतुव्यवच्छेद
निष्ठसरोजनिष्ठाभावप्रतियोगित्वोऽभवति नहिनीलायोगोरक्तसरोजनिष्ठकप्रतियोगी नीलसरोजनिष्ठान्यव्यवच्छे

भवतिद्योतितनियमस्सामानाधिकरण्येनप्रमत्ययंनपदंद्योधयतितस्मिंस्तुसामानाधिकरण्येनत्रस
मस्यत्तस्मादेचिप्पमालत्वात् १

ॐ स्वत्वसंबंधावच्छिन्न

व्युपकेः इद्यतिनायोग्यता नहिभवतियांऽअयोगःक्वचिदपिग्रंथेयेनतदवच्छेदस्तत्प्रतियोगी भवेत् अवच्छेदकावच्छेदेनप्रतीय
६९ मानत्वप्रत्ययोगव्यवच्छेदइतिगीयते अत्रचविशेषणसंक्रियाविशेष्यस्यवासमभिव्याहारएनियामकः क्रियांतरस्य
विशेष्यस्यवासमभिव्याहारेतदप्रत्ययादितिवोध्यं अन्ययोगव्यवच्छेदइति अन्यस्मिन्विशेष्यभिन्ने योगस्यविशे
षणयोगस्य व्यवच्छेदो विशेषणाभावइतियावत् एवंदिशेतियत्रविशिष्टशक्तिर्नघटतेतत्रखंडशक्त्यैवविशिष्टान्वय
वोधप्रकाशदोभवतीतिसर्वत्रैवशाब्दवोधप्रकारोवोध्यइत्यर्थः यथाचंद्रइवमुखमित्यादाविवार्थःसादृश्यंतत्रचभेदोधर्म
श्चैवशब्देनप्रतिपाद्यते तत्रचंद्रादेः प्रतियोगित्वेनभेदेधर्मत्वाधेयत्वेनान्वयइतिचंद्रप्रतियोगिकभेदवत्वेसतिचंद्रवृत्ति
धर्मवन्मुखमितिमन्वयवोधः यथावाधटत्वमित्यादावितादृशत्रित्वमभावःस्यात् कलंकत्रिमदेति विपाकलितंपंचकेभाव
प्रसपार्थानत्वविशिष्टइत्यादृतितस्यार्थास्त्रिदेधटत्वादेोवाधाच्च तत्रचप्रकृत्यर्थस्यभेदेप्रतियोगितयासाकल्येचा
नुयोगितयान्वयेविशिष्टलाभः शाब्दोभवतीतिविशेषोयद्यपिवहुवक्तव्यमस्त्यापिविस्तरभियाविरम्यते॥ ॥ श्रीराम ६९
व्युपकस्तुवर्णापर्णादिनकरकाकृततपणमर्णा। जगदीशामथ्यनकलंपिवंततर्कामतंतदाक लमम् १ सूत्रंसांखलि

२मोमादिवदस्यतुल्यसमभिव्याहृतपदार्थतावछेदकावच्छिन्नमर्थः। तस्यस्वप्रकृतिकद्विपदार्थकलेः तस्यचान्वयकूलस्वावच्छेदकेद२
२त्यामार्थिकृततोभयसंबंधेनक्रियायामन्वयःकर्मधातेहरिदिर्मधिसचलादितिसंदोषालं दनिश्चयाएविमोगोनुकूलतवधिके२
२एणमाक्रमातदनुकूलस्तिमंतोताविति संदोषसंदावन्मोर्ध्यजगतुरितिवाक्याधीनोवोधइ२

अयोगव्यवच्छि ३ ख्यापकत्वा इत्यस्य यत्रप्रयोगे ... संगादाहत्य

वर्त्तते न चैवमत्र न सर्प इत्यतो बलवदनिष्टजनको ऽत्र सर्प इति विपरीतान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं ॥ विधिसमभिव्याहृतनञ
एवैतादृशार्थलक्षणाङ्गीकारात् एतेन प्रागुक्तविध्यर्थत्रितयाभावबोधने प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभंगः स्यादिति निरस्तं
गतस्येति ॥ अत्रेदं बोध्यं एवार्थ एवकारेण क्वचिदयोगव्यवच्छेदः क्वचिदन्ययोगव्यवच्छेदः अत्यन्तायोगव्यवच्छे
दोपि सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानो ऽत्यन्तायोगव्यवच्छेद इति परिभाष्यते सामानाधिकरण्येन तद्बोधे च धातुविशेषसम
भिव्याहारो नियामकस्तेन नानमर्थगच्छतो सेव ब्राह्मणो वेदमधीयत एव ब्राह्मणो ... वेवस्येवसादौ सामानाधिकरण्येन
तदप्रत्ययेपि न क्षतिरिति अत्यन्तायोगव्यवच्छेद इति केचित् अत्यन्तस्यायोगस्य व्यवच्छेद इत्यर्थः तन्निष्ठाभावाप्रतियो
गी यो योगस्तस्य व्यवच्छेद इति यावत् नहि कस्मिन्नपि सरोजे वर्तमानो नीलायोगः सरोजनिष्ठाभावाप्रतियोगी नीलसरोज ६
निष्ठाभावप्रतियोगित्वादिति तद्व्यवच्छेदो ऽयोगव्यवच्छेद इति वदंति तन्न समीचीनमाभाति तथा सति ज्ञानं रजतं गृह्णात्येव
नीलं वेदमधीयत एव ब्रह्मद्वेष्यभवत्येवेति प्रयोगापत्तेः अत्यन्तस्य तयो ऽयोगव्यवच्छेद इत्यर्थः ॥ अन्ये तु अत्यन्तव्यवच्छेद
निष्ठसरोजनिष्ठाभावप्रतियोगित्वों भवति हि नीलायोगो ऽपि कस्मिंश्चित्सरोजनिष्ठाभावप्रतियोगी नीलसरोजनिष्ठस्तद्व्यवच्छे

भवतीत्यादिनियम्यसामानाधिकरण्यप्रकारकं यत्पदार्थबोधजनकत्वं तस्मिंस्तत्सामानाधिकरण्येनान्वयस...
मस्यतस्मादेवेचिन्तामात्रत्वात् ८१

चषकः तं[redacted]मणीर्नघटितस्तथापिचास्माकं मालाकाएणाम्रियममताग्रंथेस्वकीयकोमलात ९४ इतिश्रीजडरूपन
६३ मकगंगाएमविरचितस्तकम्रितचषकःसमाप्तः॥ ॥ शुभमस्तुभग्नपृष्टकटिग्रीवंस्तब्धदृष्टिरधोमुखं कष्टेनलि श्रीएम
खितंग्रंथंयत्नेनपरिपालयेत॥ ॥ॐ तत्सत्श्रीहरिहरहिरण्यगर्भाःश्रीपतं। श्रीएमकृष्णयनमः ६३

१६००

॥ ॥तर्काम्‍मृतचषकः समाप्तः॥